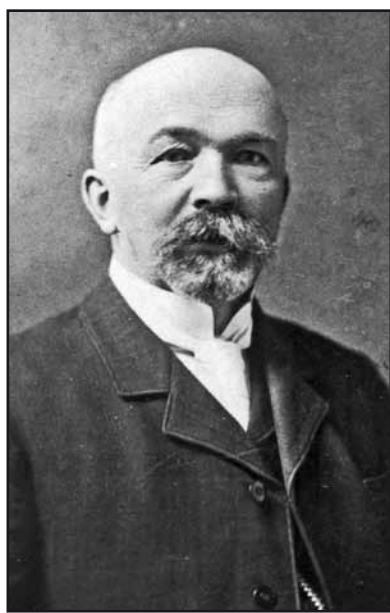

CZĘŚĆ 3

SPISZ W PRADZIEJACH
I OKRESIE
PROTOHISTORYCZNYM
(DO PRZEŁOMU ER)

WSTĘP

Spisz ze względu na budowę geomorfologiczną stanowi część Karpat Zachodnich, zaś leżące w jego granicach kotliny, Popradzka i Hornadzka, to śródgórskie obniżenia o wysokości bezwzględnej od ok. 301 do ok. 800 m n.p.m. Ziemia Spisza należy do dorzeczy Dunaju oraz Wisły. Jest to obszar o klimacie umiarkowanym, a dzięki naturalnej barierze, jaką stanowią Tatry Wysokie, utrzymuje się tam specyficzny mikroklimat ze średnią roczną opadów porównywalną z terenami Słowacji południowo-zachodniej (tzw. cień opadowy). Rejon ten od pradziejów po okres wczesnodziejowy jawił się jako obszar o dogodnych warunkach dla osadnictwa dzięki wspomnianym wyżej czynnikom, a także dobrej jakości gleb (przewaga brunatnych, tzw. cambisole), istnieniu licznych zamkniętych dolinek chronionych przed masami powietrza napływającego przeważnie z zachodu i północnego-zachodu, obecności źródeł mineralnych oraz złóż minerałów (surowce kamienne, pokłady rudonośne).

M. Greisiger należał do pionierów archeologii na Spiszu.

W stosunku od cieplejszych, nizinnych lessowych terenów Słowacji południowej (jak też północnego przedgórze Karpat i lessów podkrakowskich) stwierdza się tam mimo wszystko gęstą sieć osadniczą, chociaż intensywność zasiedlenia ulegała zmianom na przestrzeni dziejów.

Wyjątkowo korzystna sytuacja dla rozwoju badań archeologicznych wytworzyła się jeszcze w końcu XIX stulecia. W szeregach Węgierskiego Towarzystwa Karpackiego (1873–1918), a później w Spiskiego Towarzystwa Historycznego (założone w 1883), znaleźli się również przedstawiciele miejscowej inteligencji, wśród nich pionierzy spiskiej archeologii. Wyniki swych badań prezentowali w ogólnokrajowej prasie węgierskiej oraz na wystawach i wystaw-

kach w nowo powstałych muzeach (Poprad, Wielka/Veľká, Lewocza). Do grona najwybitniejszych osób, które naukowo zajmowały się archeologią należeli Aleksander Münnich i Michał Greisiger, a wśród badaczy jaskiń Samuel Roth. Do dzisiaj zachowała się tylko nieznaczną część odkrytych przez nich artefaktów (przechowywana w muzeach regionalnych). Jednak chociaż jest ich tak niewiele stanowią bazę współczesnych badań archeologicznych wykorzystujących najnowsze metody, w które zaangażowani są pracownicy licznych instytucji, przede wszystkim Uniwersytetu im. J.A. Komenského (FF UK) w Bratysławie (Bratislava), Muzeum Podtatrańskiego w Popradzie, Instytutu Archeologii Słowackiej Akademii Nauk (AU SAV) w Nitrze (Nitra) oraz Muzeum w Kieżmarku (Kežmarok).

Długa tradycja badań wykopaliskowych nie idzie jednak w parze z systematycznym opracowaniem ich wyników – w całości opublikowano zaledwie kilka stanowisk (Poprad-Maciejowce/Matejovce pri Poprade) – Nad kopczekom I, Smiżany (Smižany)/Spiskie Tomaszowce (Spišské Tomášovce) – Czingow (Čingov), Witkowce (Vítkovce) – Tureň. W tej sytuacji prezentowana niżej rekonstrukcja dziejów Spisza jest niepełna, gdyż powstała przede wszystkim w oparciu o wyniki prac wykopaliskowych prowadzonych na niewielką skalę, ponadto opublikowanych częściowo większych przedsięwzięć badawczych, a zwłaszcza badań powierzchniowych.*

Mapa 1. Stanowiska paleolityczne i mezolityczne na Spiszu. 1. Podegrodzie Spiskie, Dreveník (Dreveník); 2. Podegrodzie Spiskie, Pažica; 3. Družbaki Wyżne, Horbock; 4. Hrabuszycze, Na Hure; 5. Podegrodzie Spiskie, Nad Bielidlami; 6. Ganowce, Hrádok; 7. Žehra, Sobotisko; 8. Hranownica, Hincawa; 9. Horka-Andrzej, Smrečányiho skala; 10. Plawecz, lewy brzeg rzeki Poprad; 11. Kieżmark, Zhnité lúky; 12. Buszowce, Stredný hon II; 13. Swit-Pod Skalką, Intravilán – na południe od linii kolejowej; 14. Wysokie Tatry-Dolny Smokowiec-Pod Lesom, Hradisko; 15. Lewocza, Mestský vrch; 16. Poprad-Maciejowce, Zadné rovne; 17. Wielka Łomnica, Na kopci; 18. Spiska Teplica, jaskinia Suchá diera; 19. Haligowce, jaskinia Aksamitka; 20. Toporec, Dlhý hon I; 21. Wyżny Sławków, Kostolisko; 22. Wielki Sławków, Burich; 23. Spiská Teplica, Brehy; 24. Swit/Luczynowa, wschodnie podnóże Kimbiargu; 25. Smiżany/Spiskie Tomaszowce, Hradisko I; 26. Stara Wieś Spiska, stanowisko 1; 27. Spiska Teplica, Melčiny; 28. Biała Spiska, Lind; 29. Buszowce, Stredný hon I; 30. Beharowce (Beharovce), Beharovské 31. Nowa Biała, 2, jaskinie w Oblazowej i Nowa Biała 1; 32. Falsztyn; 33. Sromowce Wyżne-Kąty; 34. Sromowce Niżne; 35. Stara Lubowla, Pod Štokom II; 36. Huncowce, Za Školou.

* Więcej o poszczególnych badaniach archeologicznych w: Terra Scepusiensis. Stan badań nad dziejami Spisza, wyd. Ryszard Glatkiewicz, Martin Homza, Lewocza-Wrocław 2003, s. 115–193, 419–448.

Paleolit i mezolit

(okres około 5–4 milionów lat temu do połowy VI tysiąclecia przed Chrystusem)

Paleolit – starsza epoka kamienia – to najdłuższy okres w dziejach ludzkości (mapa 1). Obecnie wiadomo, że Europa nie była ani kolebką rodzaju ludzkiego, ani stworzonej przezeń cywilizacji. Pierwsze informacje o obecności rodzaju *Homo* na Słowacji pochodzą ze starszego odcinka czwartorzędu – plejstocenu – trwającego ponad 2 miliony lat. Dla badań nad tym okresem istotny mógłby być zaginiony frag-

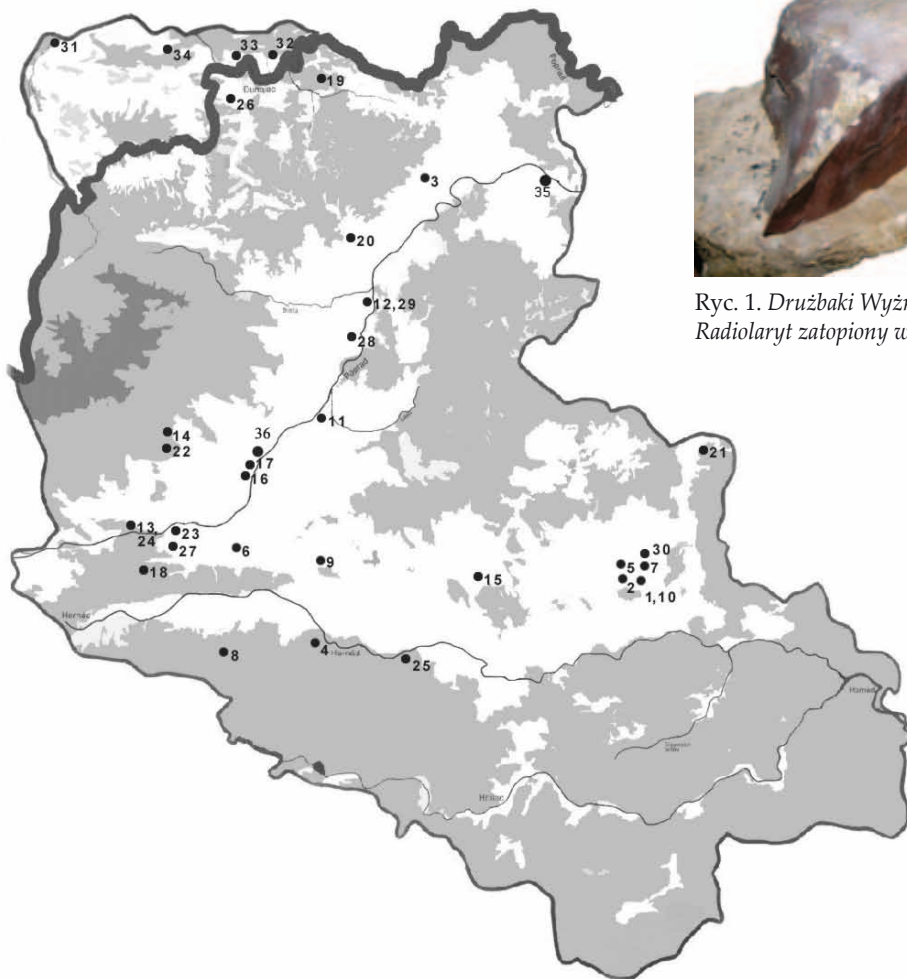
ment czaszki hominida (*Australopithecus*, *Homo erectus*) z Drowenika koło Podegrodzia Spiskiego (Spišské Podhradie). W plejstocenie co najmniej pięciokrotnie nasuwał się lodowiec (glacjały) przedzielany dłuższymi okresami ociepleń (interglacjały), z wieloma krótszymi wahaniami klimatu. Lód pokrył znaczne części obszaru Ameryki Północnej i Europy. Na Słowacji wytworzyły się wówczas lodowce górskie spływające z Tatr Wysokich. Wywierały one wpływ na życie

ludzi zamieszkałych na przedgórzach i w kotlinach. Niepodważalnym dowodem obecności człowieka paleolitycznego na Słowacji są znaleziska pracowni kamieniarskich z narzędziami wytwarzanymi techniką łupania. Kamienne artefakty zachowały się bardzo licznie w przeciwieństwie do wyrobów z materiałów organicznych (drewno, kość, róg/poroże). Narzędzia kamienne wytwarzano z twardych, ale dobrze przygotowanych surowców pochodzących przeważnie ze złóż łatwo dostępnych (krzemień, radiolaryt). W młodszych odcinkach paleolitu wykorzystywano też skały z obszarów położonych dalej, np. na terytorium Polski (różne odmiany krzemienia) lub, ewentualnie, wschodniej

Ryc. 1. Drużbaki Wyżne – Horbock. Radiolaryt zatopiony w trawertynie.

Słowacji (skały wysokiej jakości, jak t czy obsydian – szkło wulkaniczne). Najstarsze ślady pobytu człowieka na terenie Spisza datowane są z dużym prawdopodobieństwem już na paleolit dolny, a w sposób nie budzący wątpliwości na początki paleolitu środkowego. Chodzi o warstwy popiołu oraz radiolarytowe rdzenie, wióry oraz odtupki znalezione w pokładach trawertynu w Drużbakiach Wyżnych (Vyšné Ružbachy) – kamieniołom Horbock (ryc. 1), pozostałości ognisk na Pažicy koło Podegrodzia Spiskiego, a także liczne, pojedyncze artefakty kamienne (Hrabuszyce/Hrabušice, Ordzowany/Ordzovany), Podegrodzie Spiskie. Gatunek *Homo erectus* (człowiek wyprostowany) był stopniowo wypierany przez nowy gatunek ludzki – *Homo neanderthalensis* (człowiek neandertalski). Z obszarów podtatrzzańskich pochodzą znaleziska, które w większości można łączyć z cyklem mustierskim. Wiążą się one szczególnie z miejscami występowania ciepłych źródeł mineralnych (Žehra/Žehra – Sobotisko, Ganowce/Gánovce – Hrádok, Horka-Andrzej/Hôrka-Ondrej – Smrečany i Hořská skala, Hra-

ment czaszki hominida (*Australopithecus*, *Homo erectus*) z Drowenika koło Podegrodzia Spiskiego (Spišské Podhradie). W plejstocenie co najmniej pięciokrotnie nasuwał się lodowiec (glacjały) przedzielany dłuższymi okresami ociepleń (interglacjały), z wieloma krótszymi wahaniami klimatu. Lód pokrył znaczne części obszaru Ameryki Północnej i Europy. Na Słowacji wytworzyły się wówczas lodowce górskie spływające z Tatr Wysokich. Wywierały one wpływ na życie

ludzi zamieszkałych na przedgórzach i w kotlinach. Niepodważalnym dowodem obecności człowieka paleolitycznego na Słowacji są znaleziska pracowni kamieniarskich z narzędziami wytwarzanymi techniką łupania. Kamienne artefakty zachowały się bardzo licznie w przeciwieństwie do wyrobów z materiałów organicznych (drewno, kość, róg/poroże). Narzędzia kamienne wytwarzano z twardych, ale dobrze przygotowanych surowców pochodzących przeważnie ze złóż łatwo dostępnych (krzemień, radiolaryt). W młodszych odcinkach paleolitu wykorzystywano też skały z obszarów położonych dalej, np. na terytorium Polski (różne odmiany krzemienia) lub, ewentualnie, wschodniej

nownica/Hranovnica – Hincava, które ze względu na ich lecznicze właściwości wabiły zwierzynę, a może również przyciągały ludzi. Obecność neandertalczyków potwierdzają znaleziska kamiennych odułupków, trójkątnych grotów, ostrzy tnących tzw. chopping-tools oraz zgrzebeł. Jedne z tych narzędzi były używane do cięcia mięsa, inne do obróbki drewna czy kości, a jeszcze inne do wyprawiania skór. Znaleziska kości ludzkich należą w Europie Środkowej do rzadkości. W tej sytuacji tym bardziej cenne jest odkrycie w roku 1926 odlewu czaszki protoneandertalczyka w miejscowości Ganowce – Hrádok (ryc. 2, 3). Jej wiek ocenia się na około 105 000 lat przed Chrystusem (ryc. 4: 1, 2). Wcześniejsze, podobne znalezisko, z porównywalnego stanowiska, które miał dokonać Wojtech Hajts, zaginęło w tymże roku 1926. Odciski kości: strzałkowej należącej do stosunkowo młodego osobnika ujawniły badania weryfikacyjne przeprowadzone w roku 1955 (ryc. 5). W niektórych warstwach wraz z pozostałościami licznej flory i fauny natrafiono na pozostałości ognisk z artefaktami z krzemienia i radiolarytu. Oprócz stanowisk trawertynowych znane są również obozowiska otwarte zlokalizowane w pobliżu cieków wodnych na terasach i wysoczyznach. Narzędzia kamienne odnaleziono na stanowiskach: Buszowce/Bušovce – stanowisko Stredný hon, Kieżmark – Zhnité lúky, Plawecz/Plaveč – lewy brzeg Popradu i w Podegrodziu Spiskim – Nad Bielidlami. Z Kieżmarku pochodzi ły pięściak z iłowca i półsurowiec – rdzenie (w większości z radiolarytu) (ryc. 6: 1, 2). Spośród najnowszych odkryć należy wymienić pseudolewalskie ostrze, prawdopodobnie z radiolarytu (?), znalezione w Stariej Lubowli (Stará Lubovňa).

Wyraźna zmiana klimatu (ocieplenie), jaka miała miejsce w Europie Środkowej około 40 000 lat temu nie pozostała bez wpływu na organizmy żywe, także człowieka. Na okres ten przypada początek paleolitu młodszego (40 000–8 000 lat przed Chrystusem). Rozwija się wówczas kultura szelecka łączona jeszcze z człowiekiem neandertalskim. Jej materiały znajduje się na terenie Węgier, Słowacji, Moraw i południowej Polski. Są to charakterystyczne groty liściowate opracowane retuszem powierzchniowym, wykonane z radiolarytu (Podegrodzie Spiskie – Drewenik, Wysokie Tatry (Vysoké Tatry)-Dolny Smokowiec (Dolný Smokovec)-Pod Lasem (Pod Lesom) – Hradisko), ich półwytwory (Swit/Svit-Pod Skaľką/Pod Skalkou) – na południe od linii kolejowej), a zwłaszcza nawiązujące do nich narzędzia mniej charakterystyczne, wytworzone z miejscowych surowców gorszej jakości (Wielka Łomnica/Veľká Lomnica – Intravilán). Wykonane techniką łupania narzędzia radiolarytowe datowane na młodszy paleolit odkryto również w Lewoczy. Na uwagę zasługuje zwłaszcza retuszowany wiór (ryc. 7). Warstwa z materiałami szelecki-

mi wystąpiła też w jaskini Obľazovej na gruntach wsi Nowa Biela w polskiej części Spisza. Zmiany środowiska naturalnego przyspieszyły zanik neandertalczyków i pojawienie się nowego gatunku – człowieka współczesnego (*Homo sapiens sapiens*). Część kamiennych inwentarzy można zaliczyć do kultury

Ryc. 2. Obraz olejny P. Wavreka – Śmierć neandertalczyka w Ganowcach.

Ryc. 3. Ganowce – Hrádok. Pozostałości skały trawertynowej – stanowisko ze środkowego i młodszego paleolitu.

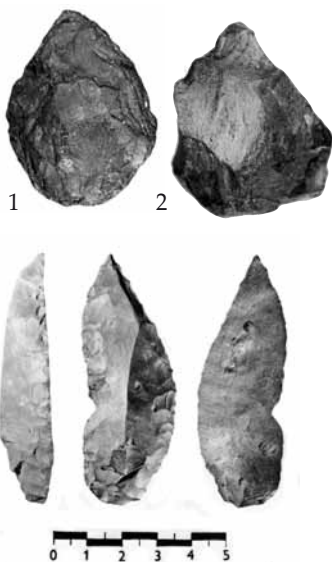

Ryc. 4. Ganowce – Hrádok. Odlew mózgu protoneandertalczyka (1) i jego znalazca K. Koki (2).

oryniackiej (może Poprad-Maciejowce – Zadné rovne i najnowsze znaleziska z miejscowości Biela Spiska (Spišská Belá) – Dlhá medza, część zaś do młodszej odeń kultury graweckiej (Ganowce – Hrádok i Za Stodolami, Poprad-Maciejowce – Zadné rovne, Łomnica Wielka/Veľká Lomnica – Na kopci). Jednak określenie przynależności kulturowej większości znalezisk jest trudne (Łuczywna/Lučivná – Brehy, okolice Popradu, Szczyrba (Štrba), Sławków Wyżny/Vyšný Slavkov – Kostolisko), włącznie z artefaktami pozyskanymi z niektórych jaskiń (Haligowce/Haligovce – Aksamitka, Łuczywna – jaskinia nr 1, Spiska Teplica (Spišská Teplica) – Suchá diera. Materiały paleolityczne z jaskini Aksamitka w Haligowcach (wióry, grot

z poroża renifera) żą do najstarszych znalezisk ze starszej epoki kamiennej na obszarze dawnych ziem węgierskich. Prawdopodobnie łączą się one z kulturą magdaleńską, której obecność na terenie Słowacji, jak dotąd, potwierdzają znaleziska ze Spisza (Poprad-Maciejowce – Zadné Rovne?, Toporec – Dlhý hon I?, Stara Lubowla – Pod Štokom II). Pozostałości osadnictwa późnopaleolitycznego (jak również epipaleolitycznego) wyraźnie łączą się z kulturą świ-

Ryc. 5. Ganowce – Hrádok. Komisja specjalistów w czasie badań weryfikacyjnych w roku 1955.

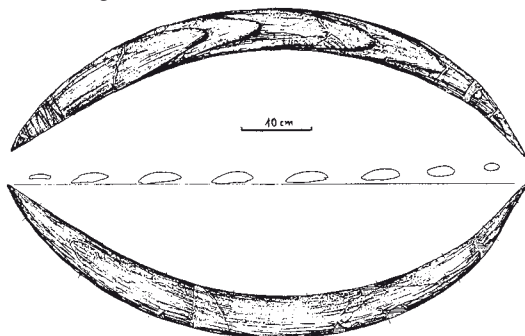

Ryc. 7. Lewocza – Stará Levoča. Radiolarytowy wiór retuszowany z początku paleolitu młodszego.

Ryc. 6. Kieżmark – Zhmité lúky. Schyłek środkowego paleolitu. 1 – mały pięściak z ilowca, 2 – pozostałości rdzenia radiolarytowego.

Ryc. 8. Stara Lubowla – Pod Štokom II. Liściak świderski z radiolarytu.

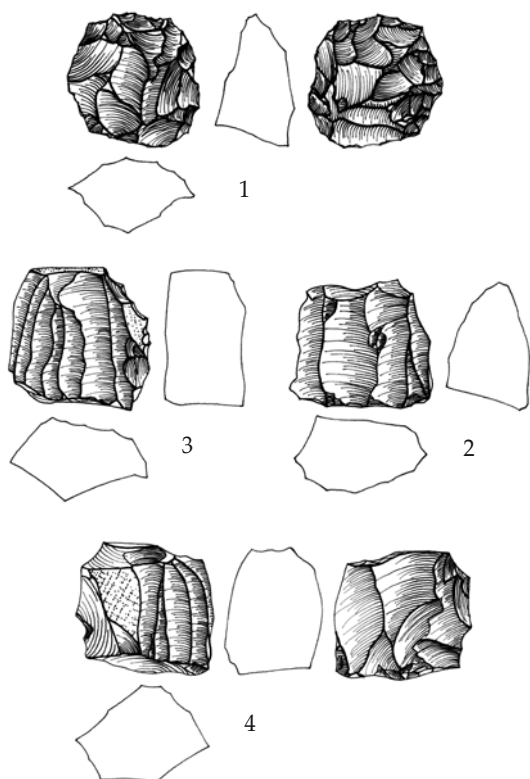

Ryc. 9. Nowa Biała 2, jaskinia w Oblazowej. Bumerang z mamuciego kła sprzed 30 000 lat.

derską, której ludność poza zbieractwem trudniła się przeważnie łowami na zwierzynę stadną (renifery i kozice). Wspomniana kultura zajmowała rozległe terytoria obejmujące obszar Polski, Litwy, Białorusi i części Ukrainy. Obozowiska spiskie należą do najdalej wysuniętych na południe stanowisk tej kultury. Najbardziej znane krótkotrwałe obozy zostały przebadane w Wielkim Sławkowie (Burich), Swicie-Pod Skałką/Łuczywnej (wschodnie podnóże Kimbiargu) i w Starej Lubowli (Pod Štokom II). Na badania czeka jeszcze wiele stanowisk z Spiskiej Teplicy (Brehy I–III i inne). Wśród narzędzi, przede wszystkim z radiolarytu pienińskiego, obsydianu wschodniosłowackiego i krzemienia z terenu Polski, wyróżniają się ostrza na wiórach z trzoneczkiem pokrytym retuszem powierzchniowym (liściaki świderskie), poświadczające polowania za pomocą łuku i strzał z kamiennymi grocikami (ryc. 8). Ze Starej Wsi Spiskiej (Spišská Stará Ves), skąd znany kilka stanowisk ze schyłku paleolitu, pochodzi ostrze w formie grotu strzały wykonane z radiolarytu. Można je prawdopodobnie datować na rozwiniętą fazę kultury ahrenburskiej.

Również w polskiej części Spisza zlokalizowano kilka ważnych stanowisk paleolitycznych. Większość odkryto w latach 70. XX w. W tym też czasie prowadzono studia nad wyjaśnieniem znaczenia miejscowych złóż radiolarytu dla społeczności żyjących w okresie od paleolitu po epokę brązu. Na stanowisku 2 w Nowej Białej w czasie kilkuletniej kampanii wykopaliskowej w jaskini Oblazowej w wydzielonych tam 22 warstwach udało się zidentyfikować ślady osadnictwa począwszy od paleolitu środkowego (taubachien, musterien, szarentien) po młodszy paleolit (szeletien, oryniak, wschodni grawetien-pavlovien), a także z epoki brązu oraz średniowiecza. Na najciekawsze odkrycia natrafiono w warstwie VIII. Chronologicznie łączą się one ze wschodnim grave-tienem (pavlovien – ponad 30 000 lat temu), a funkcjonalnie z działającym w jaskini miejscem kultowym, może nawet świątynią. Na taką interpretację wskazuje sposób ułożenia i charakter artefaktów znalezionych w kamiennym kręgu. Między wyrobami kamiennymi natrafiono na obcięte intencjonalnie kości ludzkich palców oraz bumerang wykonany z ciosu mamuta (ryc. 9), uznawany za najstarszy tego rodzaju okaz na świecie. Przed wapienną skałą w bezpośredniej bliskości tej unikalnej jaskini odkryto późnopaleolityczne obozowisko – Nowa Biała, stan. 1 – łączone z kulturą Federmesser z typowymi dłoń tyłczakami łukowatymi. Materiały z tego okresu odkryto też na stanowisku w Sromowcach Niżnych. Inne późnopaleolityczne stanowiska w polskiej części Karpat można wiązać z wyżej wspomnianymi kulturami rozwijającymi się w schyłkowym plejstocenie (Sromowce Wyżne-Kąty, Falsztyn i inne).

W mezoliticie (środkowa epoka kamienia) nie nastąpiły znaczące zmiany w sposobie życia ówczesnych społeczeństw. Jest to okres, w którym kontynuowany jest zbieracko-łowiecki sposób gospodarowania, jednak obserwuje się tendencję do prowadzenia osiadłego trybu życia. Zmiany klimatyczne, które nastąpiły po ustąpieniu lądolodu, wymusiły nowe przystosowania. Po wyginięciu wielkich ssaków epoki lodowcowej pojawiła się konieczność zmiany taktyki polowań (łowy na mniejsze zwierzęta, ptaki oraz rybołówstwo). W inwentarzach kamiennych dominują mikrolity. Z drobnych ostrzy wytwarzano przybory łowieckie przypominające harpun. Kamień łupano z przygotowanych wcześniej mikrorzdzeni. (ryc. 10: 1–4; 11). Znajduje się je najczęściej na stanowiskach zlokalizowanych na brzegach cieków wodnych. Najnowsze znaleziska z Górnego Spisza zmuszają nas do zmiany dotychczasowej opinii o sporadycznym zasiedleniu przez społeczności mezolityczne niemal wyłącznie południowej Słowacji. Wyraźną koncentrację artefaktów kamiennych obserwuje się przede wszystkim w Białej Spiskiej i okolicy (Buszowce, Słowacka Wieś/Slovenská Ves), jak również w Spiskiej Teplicy (Melčiny, Brehy) oraz w Huncowcach (Huncovce)

Ryc. 10. Biała Spiska – Vyšná zákruta II. Wybór mezolitycznych mikrorzdzeni.

Ryc. 11. Buszowce – Stredný hon I. Wybór mezolitycznych narzędzi mikrolitycznych.

(Za školou). Za mezolityczne uznaje się również część drobnych artefaktów (zwłaszcza z miejsca zwanego Lipa) z kolekcji Michała Greisigera zebranej w końcu XIX w. (obecnie w zbiorach Muzeum w Kieżmarku). Wątpliwości budzi natomiast datowanie znacznie wyeksploatowanego rdzenia obsydianowego ze Starego Smokowca, który M. Greisiger znalazł w roku 1902 w bliżej nieokreślonym miejscu, podobnie jak chronologiczno-kulturowa przynależność zaginionej kolekcji wyrobów kamiennych wykonanych techniką łupania (zebranej jeszcze w końcu XIX w.) z Tatrzańskej Polanki (Tatranská Polianka) – Žltá stena. Można jedynie przypuszczać, że pochodziła z późnego paleolitu.

Mapa 2. Stanowiska neolityczne na Spiszu. 1. Ganowce, Hrádok; 2. Ganowce, Za stodolami; 3. Horka, Za Komárovcem I; 4. Janowce, Pod chrasť; 5. Janowce-Machałowce, Pod Hradiskom; 6. Młynica, Czerwoný Kamień (Červený kameň); 7. Poprad-Maciejowce, Nad kopčekom I; 8. Poprad-Maciejowce, Zadné rovne; 9. Spiski Szczawnik, Nad rybníkom; 10. Spiski Szczawnik, Sedliská; 11. Wydrník (Vydrník), Pod Hrádkom I; 12. Wydrník, Pod Moskovcom; 13. Wysokie Tatry-Dolny Smokowiec-Pod lesom, Hradisko; 14. Rakúsy/Biała Spiska, Kahlenberg (Stirn); 15. Stranie pod Tatrani, Pod Kamenným orchom I; 16. Wielka Łomnica, Na kopci; 17. Wilkowa-Lewkowce, Bukovina; 18. Wierzbów, Pod Kosovým kruhom II; 19. Wierzbów, Dubový chrbát; 20. Bijacowce (Bijacovce), Pod kaštieľom; 21. Długie Straże (Dlhé Stráže), Pod Kráľovcom; 22. Dolany, Pod Brusníkom; 23. Dolany, Buncza (Bunča); 24. Jabłonów (Jablonov), Rybník; 25. Klczów (Klčov), Pri ihrisku; 26. Klczów, Záhumnie; 27. Klczów, Roveň – Pod Hájikom; 28. Lewocza, Pod Rehbergom; 29. Lewocza, Podkova – gospodarstvo OSC; 30. Lewocza, Pri podkove (Fitrift); 31. Ordzowany, gospodarstvo Hazovec; 32. Podegrodzie Spiskie, Okružla hôrka; 33. Podegrodzie Spiskie, Nad Bielidlami; 34. Spiski Hrhów, Kaštieľ; 35. Spiski Czwartek, Nad Širokými lúkami; 36. Haligowce, jaskinia Aksamiťka; 37. Hrabuszycze, Pod Zelenou horou; 38. Hrabuszycze, Prielom Hornádu I; 39. Iliaszowce, Za hostincom; 40. Letanowce, jaskinia Čertova diera; 41. Poracz, jaskinie Šarkanova diera i Chyža; 42. Smiżany/Spiskie Tomaszowce, Hradisko I a Pod Hradiskom I; 43. Smiżany, Štrkovisko I; 44. Smiżany, Štrkovisko III; 45. Smiżany, Štrkovisko IV; 46. Smiżany, jaskinia Tri skalky; 47. Nowa Wieś Spiska, Kapustnice I; 48. Nowa Wieś Spiska, Rittenberg – pieskovisko; 49. Nowa Wieś Spiska, Letná ul. č. 41; 50. Nowa Wieś Spiska/Smiżany, Smiżianska roveň; 52. Nowa Wieś Spiska, Ulica Ing. Kožucha – OD Oteř; 53. Włochy Spiskie, Fonfaj; 54. Włochy Spiskie, Ku starému mlynu; 55. Włochy Spiskie, Nad Novým mlynom I; 56. Włochy Spiskie, Pod lipou; 57. Włochy Spiskie, Pod starou uhorskou cestou; 58. Włochy Spiskie, Roveň; 59. Spiski Hruszów, Pod lesíkom; 60. Witkowce, Tureň; 61. Žehra, Hlinky I; 62. Žehra-Drewnik, Puklinová jaskinia; 63. Žehra, Spiski Zamek (hradný kopec).

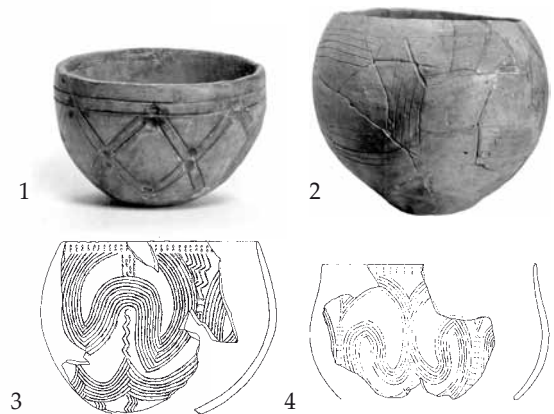
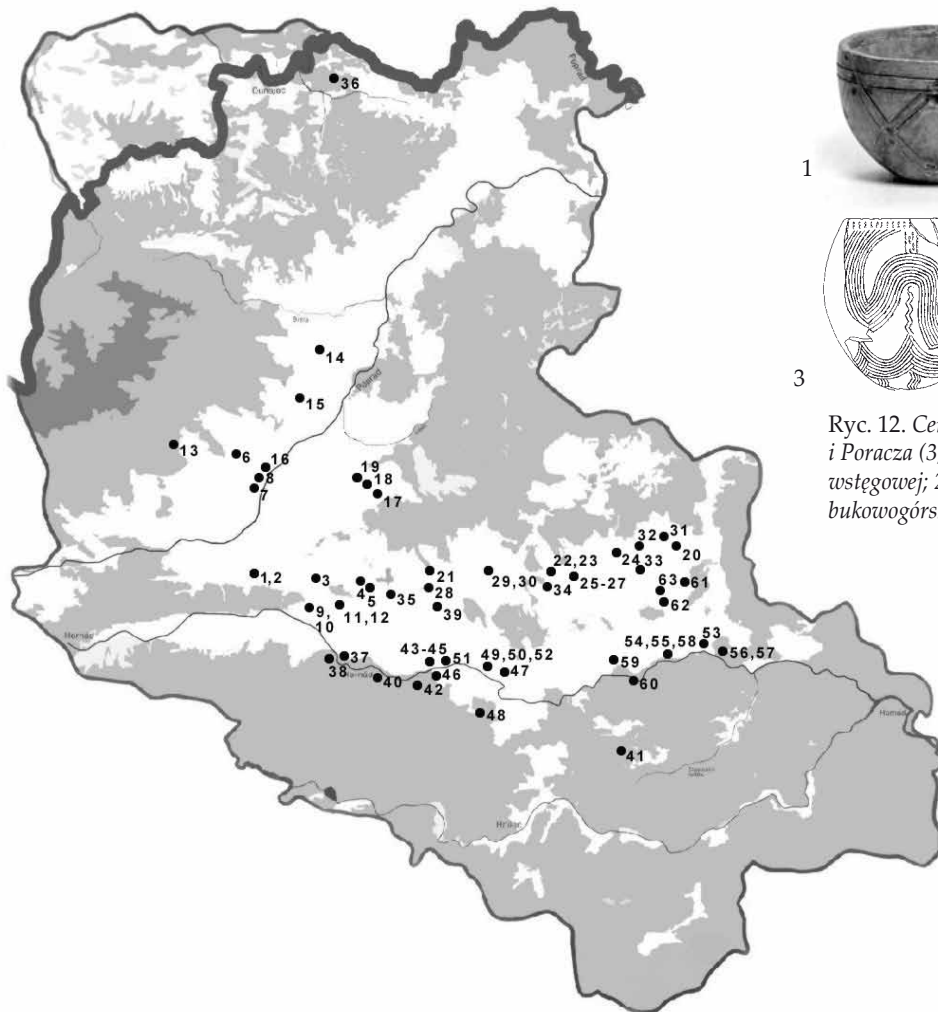

Neolit i eneolit

(5500–2300 przed Chrystusem)

W minionych epokach pozyskiwanie pożywienia roślinnego ograniczało się do zbioru roślin dziko rosnących. Po wyginięciu wielkich ssaków epoki lodowcowej ludzie żyjący w młodszej epoce kamienia – neolicie – musieli podejmować bardziej aktywne sposoby zdobywania pożywienia. Gdy w rejonie Żyznego Półksiężycy (Turcja, Syria, Liban, Izrael, Jor-

niem w tym rejonie kultur cyklu linearnego. Jednak Spisz nie należał do tych obszarów wspomnianej części kontynentu, na które napłynęły pierwsze fale społeczności neolitycznych (mapa 2). Nastąpiło to dopiero w okresie neolitu środkowego, kiedy ludność młodszej fazy kultury ceramiki wstęgowej (faza nutowa) (ryc. 12:1) przemieściła się ze środkowego

Ryc. 12. Ceramika neolityczna ze Smiżan (1, 2) i Poracza (3, 4). 1 – młodsza faza kultury ceramiki wstęgowej; 2 – kultura żeliezowska; 3, 4 – kultura bukowogórska.

dania) uprawiano pierwsze zboża, kultury rozwijające się na terenie środkowej Europy funkcjonowały jeszcze według modelu typowego dla końca paleolitu i mezolitu. Znajomość uprawy roślin dotarła tam dopiero w VI tysiącleciu przed Chrystusem jednocześnie z udomowieniem zwierząt, umiejętnością wyrabiania ceramiki, techniką gładzenia kamienia oraz budowaniem stałych osad o charakterze wiejskim. Neolityzacja Europy Środkowej łączy się z pojawie-

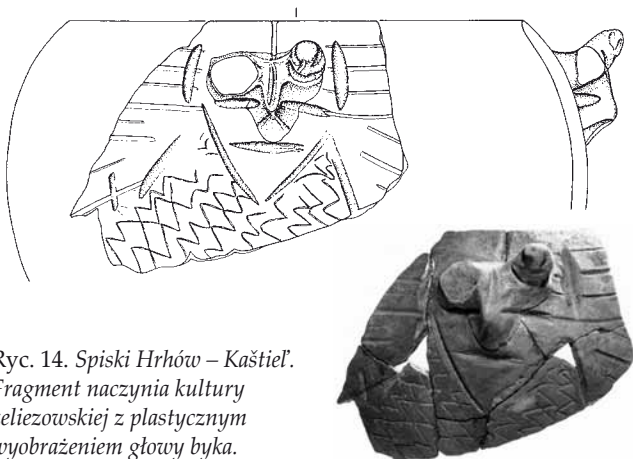
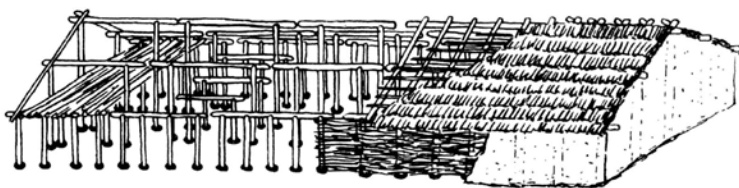
niem w tym rejonie kultur cyklu linearnego. Jednak Spisz nie należał do tych obszarów wspomnianej części kontynentu, na które napłynęły pierwsze fale społeczności neolitycznych (mapa 2). Nastąpiło to dopiero w okresie neolitu środkowego, kiedy ludność młodszej fazy kultury ceramiki wstęgowej (faza nutowa) (ryc. 12:1) przemieściła się ze środkowego

dorzecza Dunaju przez obszar Moraw na teren południowej Polski, a stamtąd wzdłuż Dunajca i Popradu dotarła na Spisz (istnieje też teoria o odwrotnym kierunku ekspansji – ze Spisza na północ). Rozwój osadnictwa w młodszej fazie rozwoju kultur wstęgowych przebiegał identycznie na obszarach zadunajskich, w Dolnej Austrii i na pozostałych terytoriach zajętych przez tę kulturę – od środkowych Niemiec po Holandię. Z leżących dalej na wschód obszarów Słowacji (Kotlina Koszycka, a zwłaszcza Szarysz/Šariš) przenikały na Spisz pojedyncze grupy ludności, będące nośnikami kultury ceramiki wstęgowej odmiany wschodniej (z Wielkiej Niziny Węgierskiej) – grupa Tiszadob. Nieco później z terenu sąsiedniego Szarysza i Gemeru szlakiem wzdłuż dotarły tam społeczności kultury żeliezowskiej (ryc. 12: 2), zasiedlone ludnością kultury bukowogórskiej (ryc. 12: 3, 4).

Koegzystencja tych trzech, względnie czterech, jednostek kulturowych jest charakterystyczna dla większości osad neolitycznych z tego obszaru. Większość osiedli zakładano na terenach otwartych, zdecydowanie rzadziej zajmowano jaskinie (Haligowce – Aksamitka, Letanowce/Letanovce – Čertova diera, Poracz/Poráč – Šarkanova diera i Chyža, Žehra – Puklinová jaskinia). Z osad zlokalizowanych w terenie otwartym znane są pozostałości typowych długich domów o konstrukcji słupowej (ryc. 13). Odkryto je m.in. w Popradzie-Maciejowcach

wogórskiej handlowała często na znaczne odległości (Czechy, Morawy, Polska). Ceramika tej kultury należy do najdoskonalszej na terenie Europy Środkowej. Powierzchnie cienkościennych naczyń pokrywa

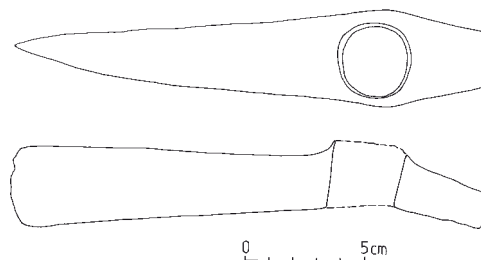
Ryc. 13. Rekonstrukcja jednej z chat neolitycznych, które w V tysiącleciu przed Chrystusem stały w Popradzie-Maciejowcach oraz w Stranach pod Tatrami.

Ryc. 14. Spiski Hrhów – Kaštieľ. Fragment naczynia kultury żelazowskiej z plastycznym wyobrażeniem głowy byka.

jowcach (Nad kopčekom I), Straniach pod Tatrami (Stráne pod Tatrami) (Pod kamenným vrchom I), Smižanach/Nowej Wsi Spiskiej (Spišská Nová Ves) (Štrkovisko IV, Smižianska roveň) oraz w Hrhowie Spiskim (Spišský Hrhov) (Kaštieľ). W pozyskanym materiale archeologicznym dominuje ceramika: cienkościenna, zdobiona zwana stołową oraz tzw. kuchenna, poza tym występują wyroby kamienne (retuszowane wióry, drapacze, rdzenie, a zwłaszcza odłupki), narzędzia gładzone (siekiery, kliny, dłuta, młoty z otworami), wyroby z kości i poroża (szydła, dłuta, igły, gładziki) oraz z gliny (przede wszystkim przesłiki, poza tym miniaturowe modele kół wozów, tarczki i zawieszki; z gliny wykonano również idola antropomorficznego ze Smižan – jedyne znane dotąd znalezisko tego rodzaju). Bardzo interesujące są dwa fragmenty ceramiki kultury żelazowskiej ze Spiskiego Hrhowa zdobione plastycznymi wyobrażeniami głowy byka (ryc. 14). O znaczeniu szlaków komunikacyjnych prowadzących z północy na południe informuje obecność surowca do wyrobu narzędzi kamiennych, wyraźnie wskazująca na przewagę jurajskiego krzemienia z okolic Krakowa. Natomiast złoża miejscowe: radiolaryt z ostańców pienińskich oraz (limnokwarcyt itp.) – wykorzystywano rzadziej. Na dolnym Spiszu w dorzeczu Hornadu zauważamy znaczny udział obsydianu pozyskiwanego z rejonu Gór Zemplińskich, którym ludność kultury buko-

Mapa 3. Stanowiska eneolityczne na Spiszu. 1. Buszowce, Burg; 2. Ganowce, Hrádok; 3. Ganowce, Za stodolami; 4. Horka-Kiszowce, ?; 5. Horka-Primowce, Trenčanyho skala; 6. Hradisko, ?; 7. Janowce-Machałowce, Hradisko a Pod Hradiskom; 8. Kieżmark, Jeruzalemský vrch?; 9. Lubica, Pod Vysokým vrchom; 10. Nowa Leśna, ?; 11. Poprad-Maciejowce, Zadné rovne; 12. Poprad-Kvietnica (Kvietnica), Zámčisko I; 13. Poprad-Wielka, ?; 14. Rakúsy/Biała Spiska, Kahlenberg (Stirn); 15. Biała Spiska, ?; 16. Spiska Teplica, ?; 17. Wielka Łomnica, Burchbrich; 18. Wielka Łomnica, Na vlčom chrbte; 19. Wielka Łomnica, Poľná ul.; 20. Wielka Łomnica, Na kopci; 21. Wielki Sławków, Burich; 22. Wysokie Tatry-Dolny Smokowiec-Pod lesom, Hradisko; 23. Wysokie Tatry-Tatrzańska Polanka, Žltá stena; 24. Gelnica, ?; 25. Granecz-Petrowce (Granič-Petrovce), ?; 26. Hrabuszyce, Prielom Hornádu I, II; 27. Hrabuszyce, jaskinia Tunel (Dufart); 28. Hrabuszyce, Zelená hora; 29. Hrabuszyce, Košariská; 30. Jamník, Nad skalami; 31. Jamník, Pri kostole (tiež Obec – pri cintoríne); 32. Jamník, Kobulia hora; 33. Jamník, Predajňa potravín; 34. Kurimany, Za lesikom; 35. Letanowce, Ihrík (Brehulec); 36. Letanowce, Kláštorisko; 37. Letanowce, Biela jaskinia; 38. Letanowce, jaskinia Čertova diera; 39. Lewocza, Stará Levoča; 40. Lewocza, Pri podkove (Fitriřt); 41. Lewocza, Kačelák; 42. Lewocza, Ku trom studniam; 43. Markuszowce (Markušovce), Turník; 44. Maciejowce nad Hornádom (Matejovce nad Hornádom), Kapustnice; 45. Niemeszany, Zalužany (Koscilek); 46. Słowinki, jaskinia Homološova diera (Vlašská diera); 47. Smižany, jaskinia Tri skalky; 48. Smižany/Spiskie Tomaszowce, Hradisko I i Pod Hradiskiem I; 49. Nowa Wieś Spiska, Tarča; 50. Nowa Wieś Spiska, Kapustnice I; 51. Smižany/Nowa Wieś Spiska, Smižianska roveň; 52. Podegrodzie Spiskie/Žehra, Drewnik; 53. Podegrodzie Spiskie, Drewnik – jaskinia Strecha; 54. Podegrodzie Spiskie, Drewnik – Ladová jaskinia; 55. Spiskie Tomaszowce, ?; 56. Spiskie Tomaszowce, Tomášovský výhlád; 57. Spiskie Tomaszowce-Haduszowce, ?; 58. Włochy Spiskie, Roveň; 59. Włochy Spiskie, Nad mlynem (Nad mlynom); 60. Włochy Spiskie, Pod lipou; 61. Spiski Hrhów, Nad rybníčkem; 62. Spiski Hrhów/Lewocza, Močiare; 63. Spiski Hruszów, Nad kameňarňu; 64. Witkowce, Tureň; 65. Žehra, Ostrá hura; 66. Žehra, Zamek Spiski (wzgórze zamkowe); 67. Žehra, Drewnik – Puklinová jaskinia; 68. Frydman; 69. Łapszanka.

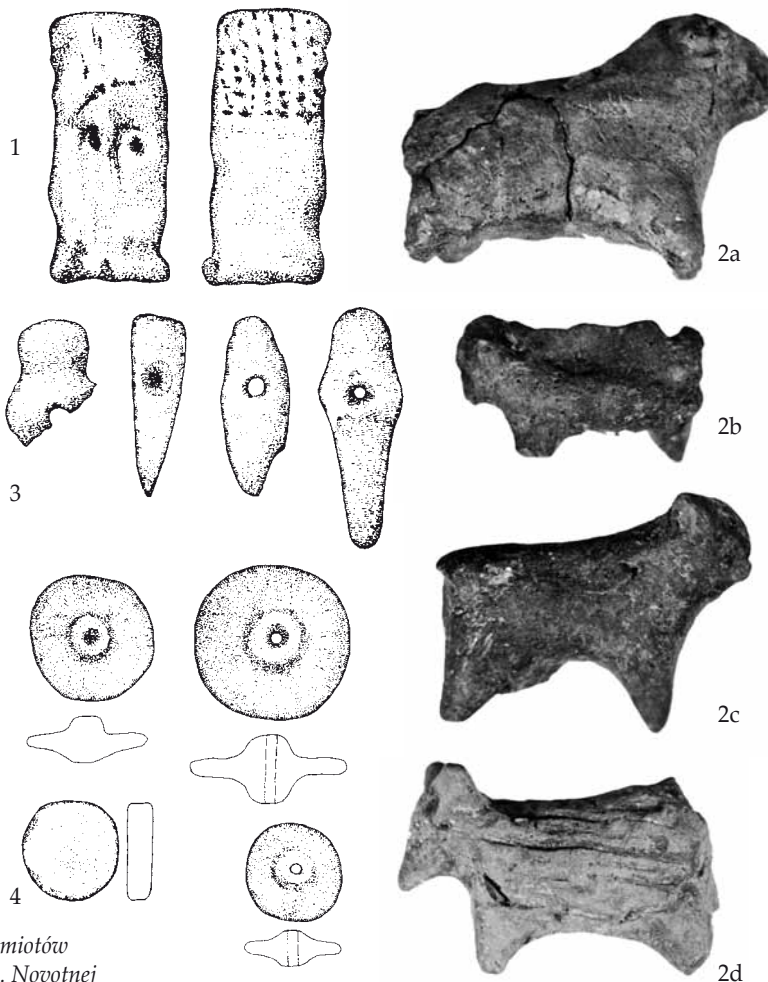

Ryc. 15. Kieżmark. Miedziany topór ze starszego eneolitu.

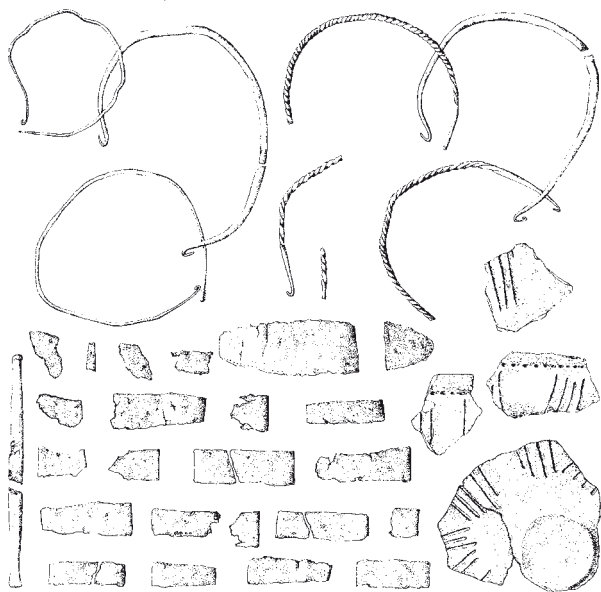
kultura ceramiki kanelowanej. Dzięki jej wpływowi obraz kulturowy ziem dzisiejszej Słowacji, włącznie z regionami górskimi, uległ ujednoczeniu. Od tej pory południowe Podtatrze jest też zasiedlone trwale. Poza uprawą ziemi podstawą gospodarki ludność kultury badeńskiej stało się pasterstwo uzupełniane łowiectwem. Cechą charakterystyczną tej kultury było zakładanie obronnych osad wyżynnych. Najbardziej znane jest grodzisko Burchbrich koło Łomnicy Wielkiej (ryc. 18) badane przez M. Greisigera w końcu XIX w., a potem w latach 1965–1967 przez Katedrę Archeologii Uniwersytetu im. J.A. Komenského w Bratysławie i Muzeum Podtatrzańskie w Popradzie. Poza materiałami typowo osadowymi na stanowisku tym odkryto również znaleziska o charakterze niewątpliwie kultowym. Należą do nich plastyka antropomorficzna (ryc. 19: 1), a zwłaszcza zoomorficzna (ryc. 19: 2), miniaturowe czekany z gliny i piaskowca (ryc. 19: 3), modele kółeczek i tarczek wozów (ryc. 19: 4), przęślik oraz dno naczynia z „piktogramami”. Znaczenie osady podkreśla skarb wyrobów miedzianych (dłuto, diadem, drucziane naszyjniki), złożony pierwotnie w naczyniu kultury badeńskiej (ryc. 20). Według analizy metaloznawczej M. Schreiner przedmioty te wykonano z czystej miedzi (99,0–99,7% Cu). Na związki z terenem dzisiejszej Polski wskazują dwa fragmenty naczyń przypisywa-

ne kulturze pucharów lejkowatych, a ponadto ułamki ceramiki zdobione ornamentem sznurowym oraz surowiec wykorzystywany do produkcji narzędzi kamiennych (podkrakowski krzemień jurajski, jurajski

Ryc. 19. Wielka Łomnica – Burchbrich. Wyroby z gliny. 1 – plastyka antropomorficzna; 2a-2d – plastyka zoomorficzna; 3 – miniaturowe topory; 4 – miniaturowe modele kół wozów oraz tarczka.

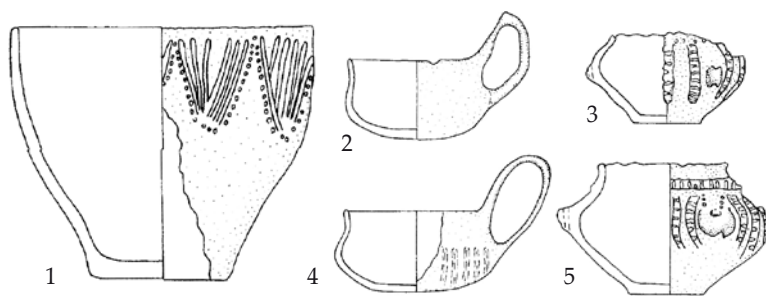

Ryc. 20. Wielka Łomnica – Burchbrich. Depozyt przedmiotów miedzianych kultury badeńskiej (wg. B. Novotnego, M. Novotnej i R. M. Kovalčika).

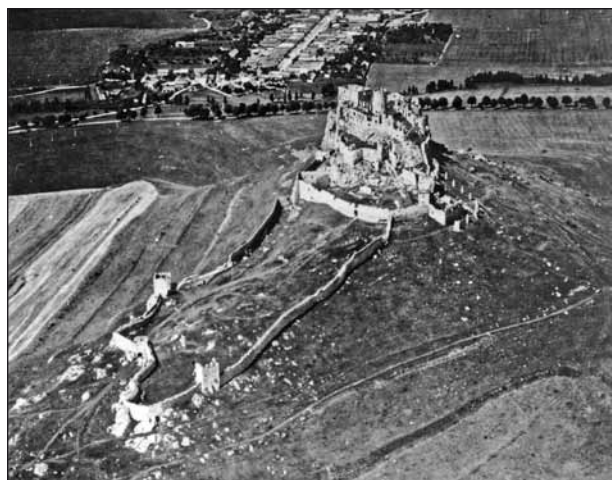

krzemień – „G” itp.). W 1988 r. przy północnym skraju szczytu przebadano pierwotne wejście do osady obronnej. Inne ufortyfikowane osady odkryto w Tatrach Wysokich w pobliżu Dolnego Smokowca – stanowisko Pod Lasem (grodzisko) i prawdopodobnie też w miejscowości Tatrzańska Polanka (Żłtá stena). Podczas badań J. Neustupnego i V. Furmanka w trawertynowym kompleksie Drewnik nad Žehrą udało się rozpoznać skupiska palenisk, zwłaszcza w południowo-wschodniej części założenia obronnego otoczonego prostym wałem kamiennym. W jego obrębie natrafiono na zniszczone chaty o konstrukcji drewnianej lub kamiennej (niektóre z paleniskami), w których wykorzystano naturalne skalne występy. Formy i sposób zdobienia naczyń z Drewnika jest najbliższy ceramice późnobadeńskiej znanej z osad grupy Pleszów-Zesław Małopolsce. Analiza materiału potwierdziła datowanie osiedla od klasycznej do późnej

fazy kultury badeńskiej (grupa Ózd) (ryc. 21). Na kolejne osady badeńskie natrafiono powyżej dzisiejszego Jamníka (Kobulia hora), w Lewoczy (Stará Levo-

Ryc. 21. Żehra – Drewnik. Wybór ceramiki kultury badeńskiej (według E. Horvátovej i V. Furmánka).

Ryc. 22. Żehra – Spiski Zamek (wzgórze zamkowe). 1 – widok na stanowisko z lotu ptaka; 2 – naczynia kultury badeńskiej.

ča), w Smiżanach i Spiskich Tomaszowcach (Hradisko I, Pod Hradiskom I), w Żehrze (wzgórze Spišský hrad; ryc. 22: 1–3) oraz wielu miejscowościach na terenie Słowackiego Raju (Slovenský raj) (Hrabuszyce – Przełom Hornadu/Prielom Hornádu I, Zelená hora; Letanowce – Ihrík/Brehulec, Spiskie Tomaszowce – Tomaszowski Widok/Tomášovský výhľad itd.). Mimo znacznej liczby znanych stanowisk osadowych, nie mamy dokładnych informacji o ich funkcji, rozplanowaniu, systemach umocnień i czasie trwania, chociaż warstwy kulturowe o znacznej miąższości stwierdzone na Drewniku i Burchbrichu

(1,3–3 m) świadczą o długim okresie ich użytkowania. Z kulturą badeńską łączy się również najintensywniejsze zajmowanie jaskiń w celach mieszkalnych, zwłaszcza jaskiń Słowackiego Raju: Smiżany (Tri skalky), Letanowce (Čertova diera, Biela jaskinia i Tunel), Żehra/Podegrodzie Spiskie (jaskinie na Drewniku – Puklinová jaskinia, Strecha – ryc. 23: 1, 2, Hlboká priepašť, Ľadová, a z najnowszych odkryć – Dvojvchodová i Temná jaskinia pod Zamkiem Spiskim. W Dvojvchodovej jaskini poza ceramiką i kośćmi zwierzęcymi odkryto kościane szydło, ułamki plastyki zoomorficznej oraz pozostałości kości ludzkich. Ze starszych znale-

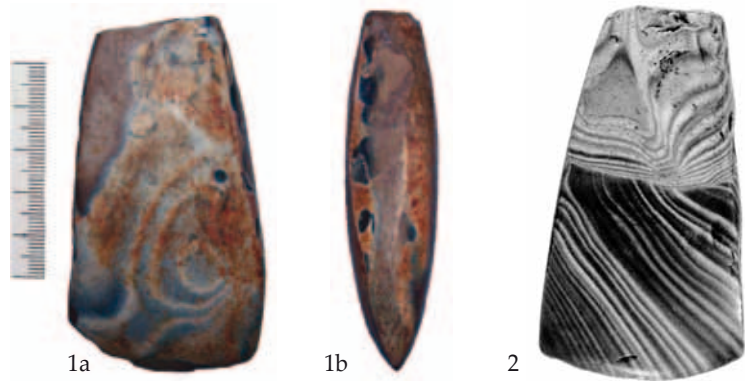
Ryc. 23. Żehra – Drewnik, jaskinia Strecha. 1 – wejście do jaskini (ujęcie od wewnątrz); 2 – warstwa kulturowa kultury badeńskiej.

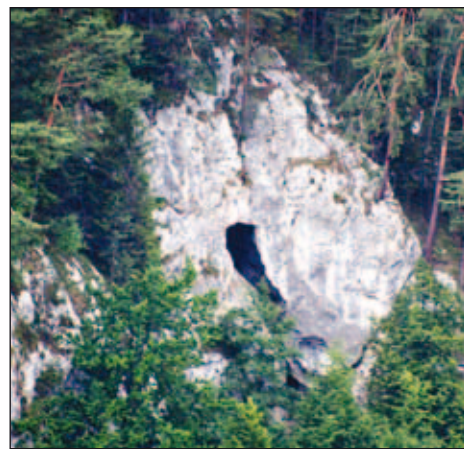
Ryc. 24. Czerpak i dzban charakterystyczne dla kultury badeńskiej. 1 – Wielka Łomnica – Burchbrich; 2 – Żehra-Drewnik, Puklinová jaskinia.

zisk z Drewnika można wspomnieć ponadto pła-
skiego idola antropomorficznego wykonanego
z kości. Pojedyncze znaleziska pochodzą z jaskiń
w paśmie górskim Galmus (Słowinki/Slovinky – Ho-
mološova diera). Na osadach kultury badeń-
skiej poza ceramiką, wśród której do-
minują czerpaki, dzbanki, misy i baniaste
naczynia z wyodrębnioną szyją (ryc. 24:
1, 2), licznie występują przedmioty ko-
ściane (szydła, dłuta, igły), wyroby z ka-
mieniami wykonane techniką łupania i gład-
zenia, dwustożkowate gliniane przeszliki
oraz kółeczka. Analiza petrograficzna ka-
miennych siekier, klinów i czekanów
wskazuje, że wykonano je z surowca po-
chodzącego zarówno z terenów poblis-
kich (rudonośna część Spisza i Gemeru),
jak i położonych w znacznej odległości
(Śląsk i inne regiony Polski). Wyjątkowe
są zwłaszcza siekiery z krzemienia, któ-
rego złoża znajdują się na obszarze Pol-
ski, np. jurajskiego – „G” czy pasiastego,
który wydobywano w Krzemionkach
Opatowskich. Siekiere z krzemienia pa-
siastego znaleziono ostatnio na brzegu
Hornadu w Nowej Wsi Spiskiej – stano-
wisko Fluder (ryc. 25:1). Typologicznie
nawiązuje ona do starszego znaleziska
z Letanowiec – Čertova diera (ryc. 25: 2,
3). Z kolei z Buszowiec (Stredný hon)
znana jest siekiera z czarnego menilito-
wego rogowca, która, jeśli chodzi o suro-
wiec, nie ma analogii nie tylko na terenie
Słowacji, ale również w szerszym kontek-
ście europejskim (ryc. 26). Ze sferą kultu-
rą łączą się zapewne znaleziska ludzkich
kości w jaskiniach: Letanowce – Čertova
diera, Žehra – Drewnik – Puklinová oraz
Dvojvchodová jaskinia (ryc. 27), a także
z osad wyżynnych – Letanowce – Ihrík/
Brehulec. Część z nich może być jednak
młodsza (z późnego okresu brązu?).
O zwyczajach pogrzebowych tej kultury
wiemy niewiele (Spiskie Tomaszowce-
Hadušowce (Hadušovce), Sławków
Wielki (Veľký Slavkov) – Burich i Nowa
Wieś Spiska – Tarča. W przeciwieństwie
do pozostałych obszarów Słowacji kultura
badeńska rozwija się na Spiszu też w późnym ene-
olicie, chociaż ten etap jej rozwoju jest słabo rozpo-
znany. Należy w tym miejscu wspomnieć obecność
społeczności grupy Nyírség-Zatín (ryc. 28) oraz kul-
tury ceramiki sznurowej, które przemieszały się
z miejscowym substratem ludnościowym i dotrwały
do początku epoki brązu. Z końcem epoki kamienia

na Spiszu wiążą się przede wszystkim materiały
z Burchbrichu koło Łomnicy Wielkiej, Drewnika,
Žehry – wzgórze zamkowe Zamek Spiski, a także
z innych stanowisk (Ganowce, Hrabuszyce, Lewo-

Ryc. 25. Siekiery z krzemienia pasiastego z Nowej Wsi Spiskiej-Fluder (1) i z Letanowiec – jaskinia Čertova diera (2) oraz widok na dolne wejście do jaskini (3).

3

Ryc. 27. Žehra – Drewnik, Puklinová jaskinia. Czaszka ludzka, kultura badeńska.

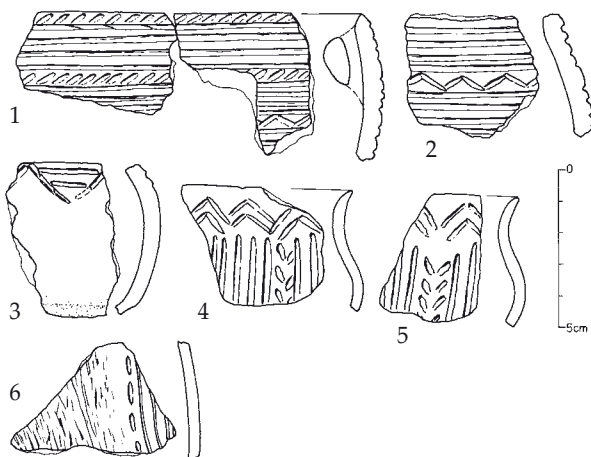
Ryc. 26. Buszowce – Stredný hon I. Siekiera z rogowca menilitowego (eneolit?)

cza, Spiskie Tomaszowce). Charakterystyczną cechą ceramiki jest schropowacenie powierzchni naczyń poprzez przemazywanie wiechciami słomy czy wiązkami gałązek lub uderzania nimi o powierzchnię, mniej lub bardziej regularne rysy zwykle w kombinacji z plastyczną listwą zdobioną żłobkami lub odciskami. Na ceramice cienkościennej obserwuje się trój-

kątne zagłębienia, odciski sznura, proste ryte układy krokwiowe oraz łezkowate nacięcia na szyi i w górnej partii brzuśca. Analogie do większości znalezisk można znaleźć na terenie północnego przedgórze Karpat w środowisku późneoneolitycznych grup lubaczowskiej i krakowsko-sandomierskiej kultury ceramiki sznurowej, względnie we wschodniej Europie na terenach zajętych przez kulturę grobów jamo-

Ryc. 28. Ganowce. Amfora grupy Nyírség-Zátin.

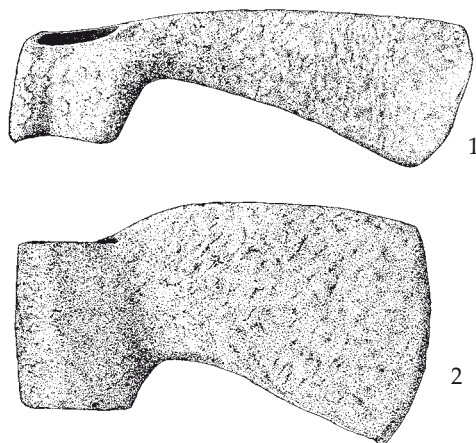
Ryc. 30. Letanowce – jaskinia Čertova diera. Ceramika kultury Schneckenberg? (1, 2) znaleziona w zespole ceramiki kultury badeńskiej (3–6).

wych. Na Drewniku znaleziono ceramikę zdobioną odciskami sznura oraz naczynia przypominające misy na wysokiej, pustej nóżce znane z kultury Vučedol. Obce kulturowo wyroby ceramiczne nawiązują do znalezisk kultury Nagyrév, która wykształciła się we wczesnym okresie brązu w węgierskiej części Pocišia (ryc. 29: 1, 2). Nie powiodła się również próba znalezienia bezpośrednich analogii do licznych fragmentów ceramiki z Letanowiec – Čertova diera, które

odkryto w warstwie z ceramiką późnobadeńską. Chodzi o ułamki brzegów oraz fragmenty naczyń w kształcie kociołka z małym uszkiem przymocowanym po stronie wewnętrznej, zdobionego głęboko rytym ornamentem (ryc. 30: 1–6). Zarówno forma, jak i dekoracja naczyń są obce miejscowej kulturze (Siedmiogród?, kultura Schneckenberg?). Na ten sam okres datowane są też dwie miedziane siekiery o po-

Ryc. 29. Ganowce. Naczynia kultury Nagyrév z początku epoki brązu.

Ryc. 31. Miedziane siekiery z końca epoki kamiennej. 1 – okolice Popradu; 2 – Wielki Sławków.

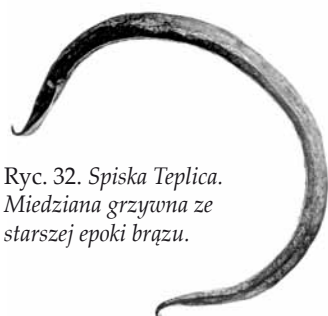
jedynym ostrzu ze Sławkowa Wielkiego (typ Fajsz) i okolic Popradu (typ Stublo, względnie Kozarac czy Malá gruda), które najpewniej również pochodzą z Siedmiogrodu (ryc. 31). Analiza metalograficzna (M. Schreiner) wykazała, że siekiera z Popradu została wykonana prawie z czystej miedzi (98,6%), natomiast egzemplarz ze Sławkowa Wielkiego zawiera 96,8% miedzi i 1,39% arsenu (pozostałe składniki wywołują śladowo).

Epoka brązu

(2300–750 przed Chrystusem)

Nowa epoka w dziejach ludzkości nosi nazwę od brązu – stopu miedzi i cyny, który zaczęto wówczas powszechnie stosować. W jej początkowym okresie na terenie Europy Środkowej możemy mówić o mozaice kultur, z których część wywodziła się z miejscowych społeczności, żyjących jeszcze w tradycjach schyłkowo neolitycznych, jednak większość prezentowała już nowe, indoeuropejskie społeczności, które napłynęły z Europy Wschodniej. Miedź lub brąz docierały drogą wymiany handlowej również i na południowe Podtatrze (mapa 4). W starszym okresie brązu (2300–1450 przed Chrystusem) często nadawano im konkretną formę traktowaną jako półprodukt lub ekwiwalent wymiany. Taką rolę pełniły grzywny przypominające naszyjniki, które są znane ze stanowisk: Buszowce, Spiska Teplica (ryc. 32) i Sławków Wielki. Niektórzy badacze część ceramiki o schropowanej powierzchni (poprzez uderzenie w powierzchnię naczyń miotłkami z gałązek lub traw oraz obmazywanie wiechciami traw lub słomy) przypisują kulturze

hatwańskiej, inni zaś kulturze kosztiańskiej (Ganowce-Hradok i Za Stodolami, Horka-Primowce – Kapustnice, Szwabowce (Švábovce) – Vápenica, Žehra – Drewnik). Z tą ostatnią łączy się również amulet z Drewnika – zęby zwierzęce nawleczone na brązowe kółko (ryc. 33), a także zespoły wydo-

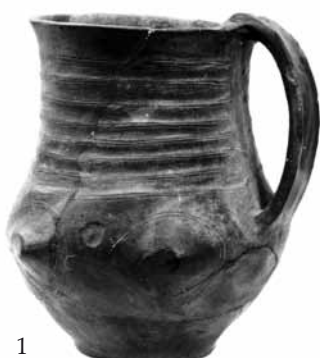

Ryc. 32. Spiska Teplica. Miedziana grzywna ze starszej epoki brązu.

Ryc. 33. Podegrodzie Spiskie/Žehra – Drewnik. Amulet przedstawiciela kultury kosztiańskiej.

Ryc. 34. Wybór ceramiki kultury otomańskiej ze Spiskiego Czwartku – Myšiej hôrky.

1

2

3

4

1

Ryc. 35. Spiski Czwartek – Myšia hôrka. Wybór przedmiotów z brązu kultury otomańskiej. 1. skarb ozdób z obiektu 19/70; 2 – zawieszka sercowata; 3 – szpile; 4 – naramiennik.

2

3

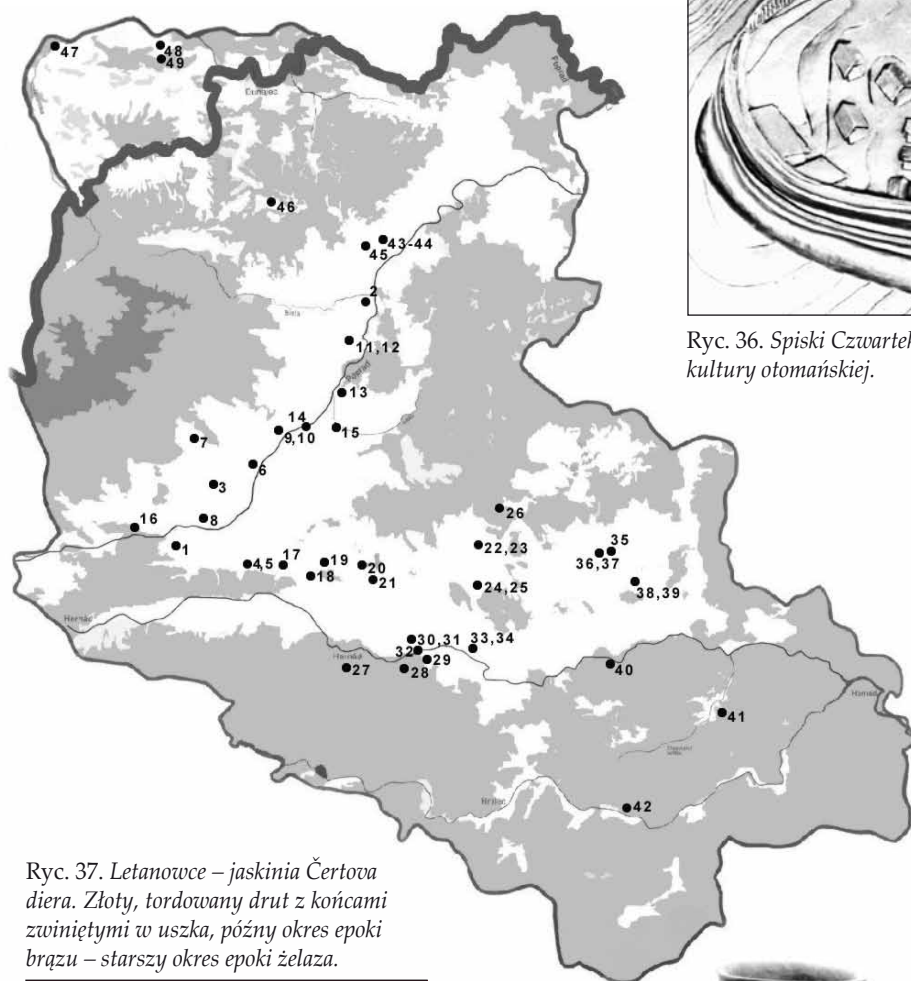
4

Mapa 4. Najważniejsze znaleziska z epoki brązu na Spiszu. 1. Spiska Teplica, Brehy I, II; 2. Buszowce, ?; 3. Wielki Sławków, ?; 4. Ganowce, Hradok; 5. Ganowce, Za stodolami; 6. Poprad-Maciejowce, Nad kopčekom I, II; 7. Nowa Leśna, ?; 8. Poprad-Wielka, Ried Hike i Stuckenried; 9. Wielka Łomnica, Burchbrich; 10. Wielka Łomnica, Poľná ul.; 11. Biata Spiska, Stein am Stock; 12. Biata Spiska, torfowisko Trstinné lúky; 13. Kieżmark, ?; 14. Huncowce, Za školou; 15. Lubica, ?; 16. Swit-Pod Skalką, Intravilán – na południe od linii kolejowej; 17. Szwabowce, Vápenica; 18. Horka-Primowce, Kapustnice; 19. Horka-Andrzej, Smrečányiho skala; 20. Spiski Czwartek, Myšia hôrka; 21. Spiski Czwartek, Ku Čenčiciam; 22. Lewocza, Pri podkove; 23. Lewocza, Fitrift; 24. Lewocza, Stara Lewocza; 25. Lewocza, Vojenské cvičisko; 26. Lewocza, Burg (Burgberg); 27. Letanowce, Čertova sihoľ; 28. Smižany/Spiskie Tomaszowce, Hradisko I i Pod Hradiskom I; 29. Smižany, jaskinia Tri skalky; 30. Smižany, Pri kňazovej studni; 31. Smižany, Záhrady; 32. Smižany, Štrkovisko; 33. Nowa Wieś Spiska, Námestie; 34. Nowa Wieś Spiska, Kapustnice I, II; 35. Podegrodzie Spiskie, Dziedziniec kościoła parafialnego; 36. Podegrodzie Spiskie, Pod Kapitułą; 37. Podegrodzie Spiskie, Spiska Kapituła; 38. Podegrodzie Spiskie/Žehra, Drewnik; 39. Podegrodzie Spiskie, Drewnik – Jaskinia Lodowa (Ladová jaskinia); 40. Witkowce, Tureň (Tureň); 41. Słowinki, jaskinia Homološova diera (Vlaška diera); 42. Szwedlar, ?; 43. Podoliniec, Pod kopcom A; 44. Podoliniec, Pod kopcom B; 45. Toporec, Kapustnice; 46. Relów, na południowy zachód od domu nr. 91; 47. Nowa Biata 2, jaskinia w Oblazowej; 48. Frydman; 49. Falsztyn.

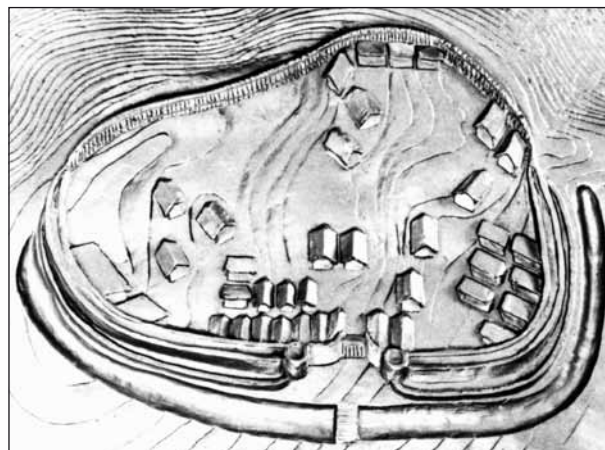
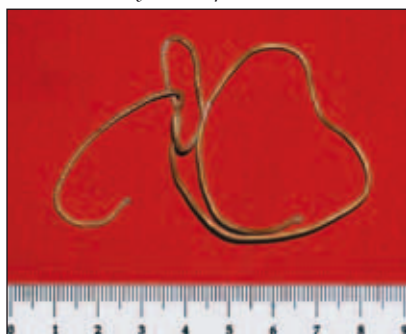
byte z grobów wojowników, które są datowane na starszą epokę brązu.

Na przełomie starszej i środkowej epoki brązu wyodrębniła się kultura otomańska. Z Siedmiogrodu rozprzestrzeniła się na teren północno-wschodnich Węgier i na wschodnią oraz północną Słowację, sięgając również na północ od głównego grzbietu Karpat. Do jej początkowej fazy, tzw. horyzontu kosztiańsko-otomańskiego, należą groby odkryte w Lewoczy (Pri podkove) i Smiżanach (Hradisko I i Pod Hradiskom I). W ponad dwudziestu grobach szkieletowych ze Smiżan jako dary złożono: naczynia (misy, pucharki), broń (brązowy sztylet, siekiera, grot strzały) i ozdoby (brązowe zausznice, szpile, naramienniki i bransolety z paciorków kościanych oraz fajansowych). O zaawansowaniu cywilizacyj-

nym tej kultury świadczą: ceramika wytwarzana przez wyspecjalizowane warsztaty garncarskie (ryc. 34: 1–4), wysoki poziom metalurgii brązu, depozyty brązowych i złotych przedmiotów (ryc. 35: 1–4), importy ze strefy nadbałtyckiej, Anatolii i basenu Morza Śródziemnego oraz umiejętność wznoszenia kamiennych fortyfikacji otaczających osady o charakterze protomiejskim (ryc. 36). Wszystkie wymienione wyżej elementy wystąpiły na osadzie Myšia hôrka koło Czwartku Spiskiego (Spišský Štvrtok). Chociaż kulturę otomańską znamy przede wszystkim ze stanowisk zlokalizowanych na dolnym (po-

Ryc. 37. Letanowce – jaskinia Čertova diera. Złoty, tordowany drut z końcami zwiniętymi w uszka, późny okres epoki brązu – starszy okres epoki żelaza.

Ryc. 36. Spiski Czwartek – Myšia hôrka. Model osiedla obronnego kultury otomańskiej.

łudniowym), to obecność osad tej kultury również na górnym Spiszu wiąże się z istnieniem szlaku komunikacyjnego biegnącego wzdłuż rzeki Poprad na drugą stronę Karpat. W zbiorach Muzeum Narodowego w Budapeszcie przechowywany jest skarb z Kieżmarku, w skład którego wchodzi 7 złotych ozdób: trzy zausznice typu Šibince, trzy spirale z podwójnego drutu i przedmiot z drutu zdobiony żłobkami (nie zachowany w całości). Nie ma jednoznacznych podstaw, by łączyć z nią bliżej nieznaną znaleziska złotych „drułów” ze Spisza (łuczyczna, Poprad, Spiska Teplica itd.) wymieniane w starszych relacjach. Z kolei znalezisko złotego, tordowanego drutu z Letanowiec – Čertova diera, datowanego szeroko od późnej epoki brązu po okres halszacki, wskazuje (ryc. 37), że nie

Ryc. 38. Spiski Czwartek – Myšia hôrka. Przenośny gliniany piecyk kultury otomańskiej, tzw. pyraunos.

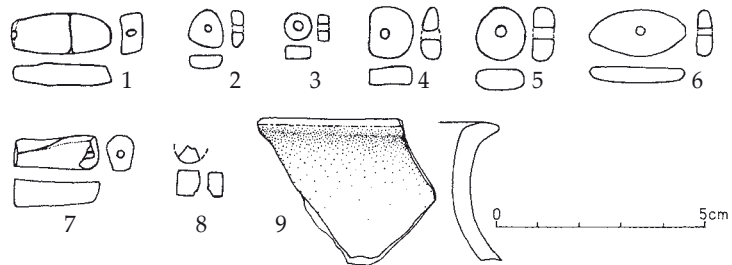
wszystkie złote ozdoby znalezione na Spiszu muszą łączyć się z kulturą otomańską. Kolejne wyżynne osiedle z inwentarzem mniej charakterystycznym dla kultury otomańskiej odkryto na Burchbrichu w Łomnicy Wielkiej. Poza ułamkami zdobionych dzbanów i przenośnych glinianych piecyków, tzw. *pyraunos*, znajdujących też na innych stanowiskach (ryc. 38), znamy stamtąd pojedyncze wyroby z brązu (brązowe szpile i zakończenie sztyletu). Część stanowisk wiąże się ze sferą kultu. Poza ofiarnym dołem z Czwartku Spiskiego należy wymienić szczątki ofiary ludzkiej i dary wotywno wydobyte z ocembrowanej drewnem studni w Ganowcach-Hradku. Wśród znalezisk z Ganowiec wyróżniają się ozdoby i naczynia wykonane z kory brzoźowej (ryc. 39: 1) oraz mały żelazny sierp (początkowo uważany za rękojeść sztyletu) – jeden z najstarszych przedmiotów żelaznych z terenu Europy (ryc. 39: 2). Przypuszcza się, że ludność kultury otomańskiej osiedliła się na pewien czas na Żółtej Ścianie w Tatrzańkiej Polance w Tatrach Wysokich (najwyższej położone prehistoryczne stanowisko na Słowacji – 1020 m n.p.m.).

Inwentarz pozyskany z wielu osad kultury otomańskiej, których mieszkańcy prawdopodobnie bezpośrednio nie brali udziału w wymianie handlowej, jest uboższy. Większość z nich była nieufortyfikowana, m.in. Ganowce (Za Stodolami), Horka-Primowce (Kapustnice), Horka-Andrzej (Smrečányiho skala), Lewocza (Fitrift, Stará Levoča, Burg i inne), Poprad-Maciejowce (Nad kopčekom I) itd. Nikłe ślady osadnictwa stwierdza się również w jaskiniach (Smizany – Tri

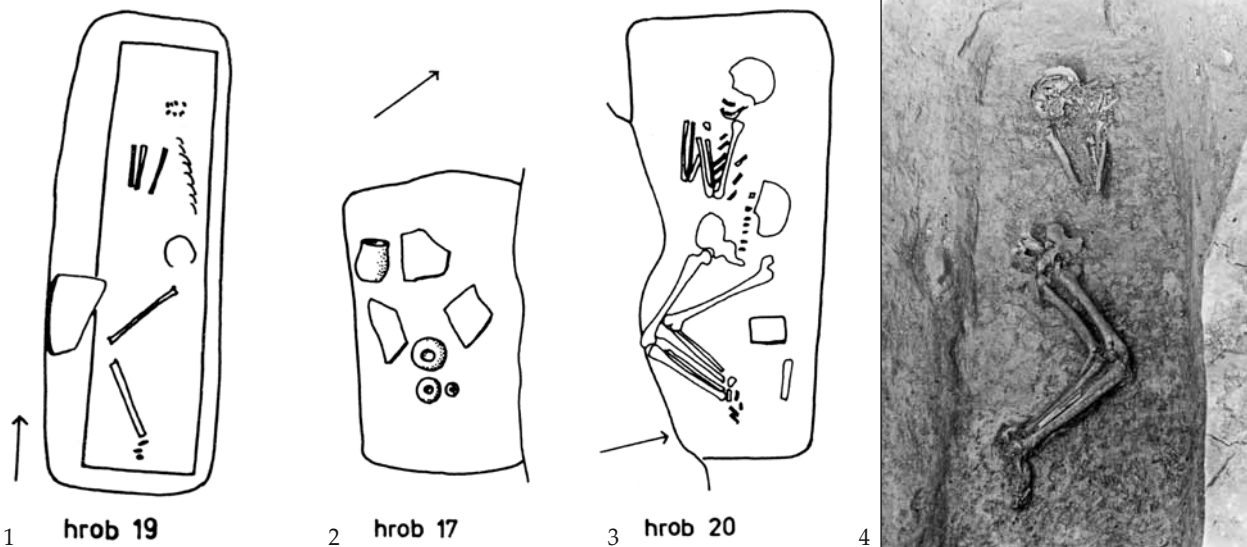
skalky). W Podegrodziu Spiskim – Ladovej jaskyni na Drewniku odkryto pozostałości szkieletu ludzkiego, przy którym znaleziono fragment brzegu dzbana oraz paciorki z bursztynu (ryc. 40). Niestarannie obrobione kawałki bursztynu odkryto też w Iliasowcach (Ilišovce) (Za hostincom) i Swicie-Pod Skalką (na południe od traktacji kolejowej) w osiedlu z inwentarzem kamiennym wykonanym techniką łupania, na którym nie stwierdzono znalezisk charakterystycznej ceramiki. W miejscowościach: Podoliniec (Podolínec) (Pod Kopcem A, B), Relów (Reľov) (na południowo-zachód od domu nr 91), Mniszek nad Popradem (Mnišek nad Popradom), Toporec (Kapustnice) i w Biela Spiska (kilka stanowisk) natrafiono również

Ryc. 39. Ganowce – Hrádok. Wybór znalezisk kultury otomańskiej ze studni kultowej. 1 – naczynia z kory brzoźowej; 2 – żelazny sierp.

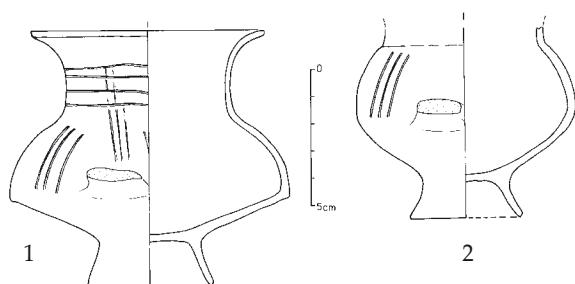

Ryc. 40. Podegrodzie Spiskie – Drewnik, Ladová jaskinia. Zabytki kultury otomańskiej znalezione przy ludzkim szkielecie. 1–8 – paciorki bursztynowe; 9 – fragment dzbana.

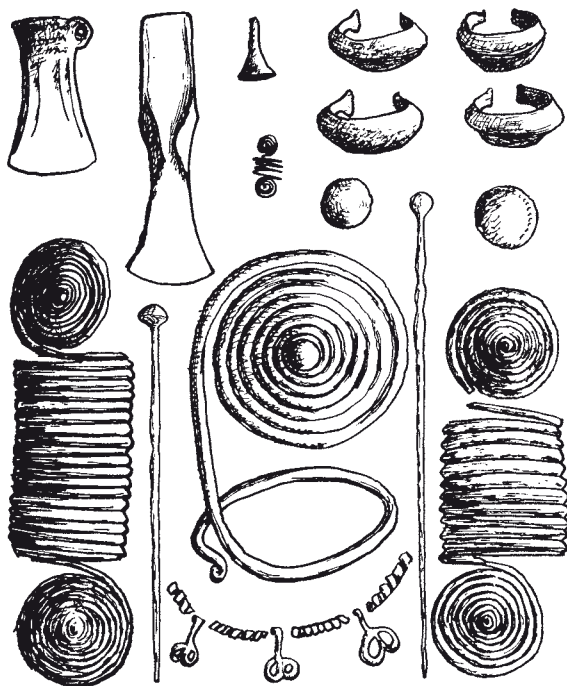

Ryc. 41. Groby kultury otomańskiej ze Szwabowiec – Vápenicy (1–3) i z Lewoczy – Vojenského cvičiska (4).

na osady, na których nie stwierdzono obecności ceramiki, zaś inwentarz nie miał charakteru rolniczego, sugerował natomiast, że ich mieszkańcy trudnili się np. pasterstwem, łowiectwem czy eksploatacją złóż naturalnych (?). Na podstawie rozkładu kamiennych artefaktów wykonanych techniką łupania można przyjąć, że osiedla te składały się z 1–3 domostw. Niestety dotychczas żadne z tych stanowisk nie zostało przebadane, stąd zarówno ich charakter, jak i chronologia pozostają kwestią otwartą. Można je jedynie datować szeroko – na starszy okres epoki brązu. Podobne stanowiska spotyka się również w polskiej części Spisza, w Pieninach (Frydman, Sromowce Wyzne-Kąty, Sromowce Średnie), a zwłaszcza na

Ryc. 42. Niemeszany – Pod horou. Dzbany z jamy zasobowej, horyzont otomańsko-piliński.

Ryc. 43. Žehra – Drewenik. Wybór znalezisk z drugiego skarbu kultury pilińskiej.

Orawie i w dorzeczu Skawy. Cmentarzyska szkieletowe zostały częściowo przebadane w Szwabowcach (Vápenica; ryc. 41: 1–3) i w Lewoczy (Vojenské cvičisko; ryc. 41: 4). Na schyłek kultury otomańskiej reprezentowany przez horyzont otomańsko-piliński można datować znaleziska osadowe z Nowej Wsi Spiskiej (Rynek/Námestie) i z miejscowości Niemeszany (Ne-

Ryc. 44. Žehra – Drewenik. Widok z lotu ptaka.

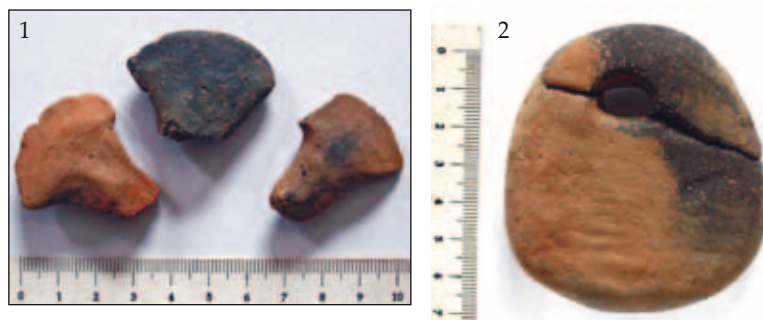
mešany) (Pod horou). Na wspomnianym ostatnio rozległym stanowisku, przebadanym częściowo na odcinku zajęтым przez autostradę D1, wyeksplorowano jamę zasobową, w której znaleziono dwa dzbany na pierścieniowatych stopkach (ryc. 42), ułamek kościanego szydła i fragment zakrzywionego noża („Krummesser”) wykonanego z piaskowca. Podobny okaz znaleziono w Popradzie-Maciejowcach (Nad kopčekom). Z nową wizją życia pozagrobowego wiążą się niepozorne groby ciepłopalne z darami składanymi zmarłym (Szwabowce – Vápenica; Czwartek Spiski – Myšia hôrka; Smižany – Hradisko I). W początkach środkowego okresu epoki brązu (1450 przed Chrystusem) ludność kultury otomańskiej odeszła na zachód na obszar Liptowa. Dowodem tego jest obecność na wielu tamtejszych stanowiskach (Liptowska Sielnica/Liptovská Sielnica-Liptowska Mara/Liptovská Mara), Liptowska Tepla/Liptovská Teplá – Madočany/Madočany i Liptowski Michał/Liptovský Michal) charakterystycznie zdobionej ceramiki tej kultury oraz pojedyncze znaleziska wyrobów brązowych (stanowisko Velínok w miejscowości Podtureň/ Podtureň).

Dziedzictwo kultury otomańskiej przejęła kultura pilińska, która w XIV–XII w. przed Chrystusem ekspandowała na obszary północnych Węgier i południowo-wschodniej Słowacji aż po Spisz. Jednostka ta znana jest przede wszystkim ze skarbów (depozytów i luźno znajdujących pojedynczych przedmiotów brązowych). Najstarsze depozyty ze Spisza pochodzą z: Popradu-Maciejowiec, Nowej Leśnej (Nová Lesná) i Žehry-Drewenika (skarby I i II; ryc. 43). Z wyrobów brązowych najpopularniejsze były przede wszystkim zawieszki sercowate, bransolety i szpile. Ze skarbu I z Drewenika (znaleziony w roku 1928) zachowały się 34 przedmioty brązowe. W przypadku dwóch szpil poniżej ich główek znajdowały się nawleczone na trzpień koraliki gliniane. Skarby II, pierwotnie złożony zapewne w skórzanym woreczku, odkryto w roku 1932 podczas badań archeologicznych profesora J. Neustupnego (ryc. 44). Składał się on z 221 zabytków, m.in. brązowych ozdób i części stroju oraz narzędzi (np. najstarsza

w Kotlinie Karpackiej siekierka z tulejką), a także paciorków z bursztynu, kamienia i pasty szklanej. W depozycie z Huncowiec wystąpiła niezdobiona szpila typu Gemer, którą znaleziono z trzema naramiennikami typu Salgotarjan. Na zachodnim skraju tej miejscowości natrafiono na miniaturowy pucharek, który może pochodzić ze zniszczonego cmentarzyska. Na zasiedlenie górskiego masywu Rudaw Spisko-Gemerskich w dorzeczu Gnilca wskazuje depozyt przedmiotów brązowych ze Szvedlara (Švedlár) oraz ułamki ceramiki o niepewnej chronologii z jaskini Homološova diera koło Słowinek. Ich obecność sugeruje możliwość pojawiania się tu poszukiwaczy złóż rud metali, czego następstwem była z pewnym prawdopodobieństwem eksploatacja miejscowych złóż miedzi. Udało się również ustalić, że depozyt 26 brązowych sierpów „z nieznanego miejsca na Spiszu” pochodzi z Podegrodzia Spiskiego – Złatej brązd. Depozyt ten jest wyjątkowy ze względu na to, że jest to jedyny na terenie Słowacji Kotliny Karpackiej skarb składający się wyłącznie z sierpów. Na znaleziska tego rodzaju częściej natrafia się na terenie środkowych Niemiec. Ciało palny grób kultury pilińskiej odkryto w Lubicy (Lubica) koło Kieżmarku. Pozostałości osiedli tej kultury, na których znajduje się niewielka ilość wyrobów z brązu, są rozpoznane w sposób niedostateczny (Poprad-Maciejowce, Spiska Teplica). W Ganowcach (Za Stodołami) odkryto grób skrzynkowy (symboliczny?) z początku młodszego okresu brązu. W zdobionym dzbanie pilińskim znajdowała się brązowa szpila kultury łużyckiej (typ Martin), co wskazuje zarówno na zjawisko współistnienia różnych kultur, jak i oddziaływanie tradycji.

W młodszym i późnym okresie brązu (od 1250 do 750 przed Chrystusem) na terenie Słowacji północnej dominują społeczności kultury łużyckiej, uchwytnie są również silne oddziaływania kultur: kyjatyckiej, gawskiej oraz środkowodunajskich kultur pól popielnicowych. Kultura łużycka rozwijała się na przeważającej części terytorium Polski i w północnych partiach Słowacji, Moraw i Czech aż po środkowe Niemcy. Na Spiszu reprezentowana jest przez stanowiska osadowe, znaleziska grobowe i gromadne znaleziska

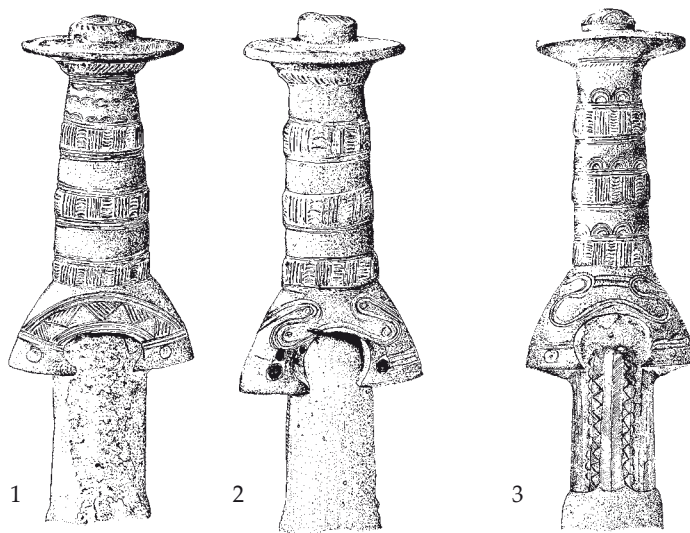
wyrobów brązowych. Systematycznie nie przebadano jednak żadnej z osad. Na większą skalę prace wykopaliskowe prowadzono na grodzisku Tureň w Witkowcach i na Čertovej sihoti w Letanowcach. W Witkowcach stwierdzono dwie fazy zabudowy

Ryc. 45. Witkowce – Tureň. Wybór drobnych przedmiotów glinianych z późnego okresu epoki brązu z badań F. Javorskiego. 1 – miniaturki siekierek; 2 – ciężarek.

Ryc. 46. Wielka Łomnica – ulica Pol'ná. 1 – ceramika z młodszego okresu brązu; 2 – gliniana zawieszka antropomorficzna.

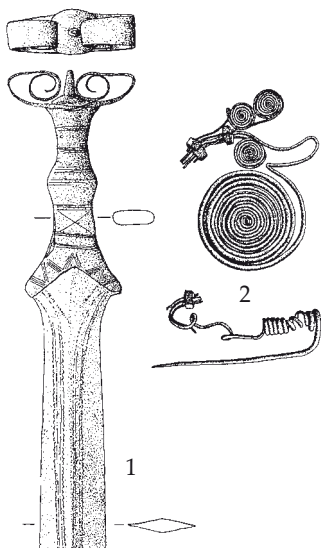

Ryc. 47. Poprad-Wielka – Ried Hike. Rękojeści brązowych mieczy typu liptowskiego ze skarbu, XII wiek przed Chrystusem.

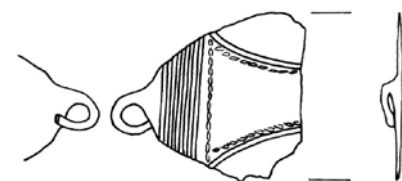
z późnego okresu brązu, każda z odmienną konstrukcją umocnień. Przebadano pozostałości zрубowych domostw wzniesionych na kamiennych podmurówkach. W ich wypełniskach odkryto ceramikę kultur

łużyckiej, kyjatyckiej i gawskiej oraz pozostałości dwóch zagłębionych w ziemię pieców szybowych związanych z odlewnictwem (znaleziska przedmiotów brązowych i form odlewniczych). Interesujące są znaleziska miniaturowych, glinianych imitacji siekierek o wachlarzowatych ostrzach (ryc. 45: 1) oraz liczne gliniane zawieszki, z których część mogła pełnić funkcje ciężarków (ryc. 45: 2). Datowanie grodziska

w Letanowcach oparto na materiale ceramicznym, znalezisku miecza typu Liptów oraz zdobionej aplikacji wykonanej z cienkiej blachy. Czas funkcjonowania warowni odpowiada starszej fazie istnienia grodu na stanowisku Witkowce. Grodziska znajdują się również w Smiżanach/Spiskich Tomaszowcach (Hradisko I) i w Lewoczy (Burg). Zostały one jednak naruszone przez młodsze osadnictwo. Materiały pozyskane z osad otwartych są skromniejsze. Pozostałości zagłębionych w ziemię obiektów odkryto w Popradzie-Maciejowcach (Pod kopćkiem II), Czwartku Spiskim (K Čenčiciam), w Łomnicy Wielkiej (ulica Poľná) i prawdopodobnie też w Nowej Wsi Spiskiej (Námestie/Rynek). Z jednego z obiektów w Łomnicy Wielkiej wydobyto mały sierp. Na terenie osiedla wśród

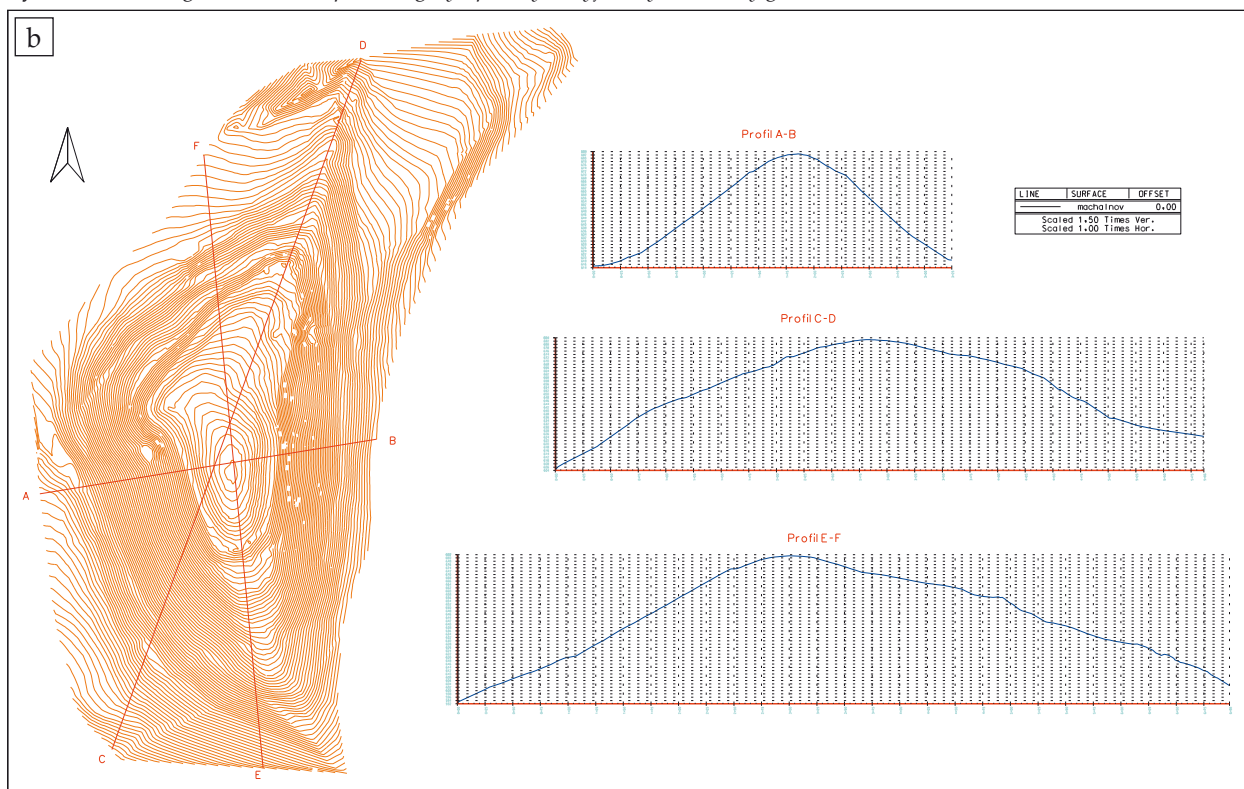
Ryc. 48. Poprad-Wielka – Stuckenried. Mały depozyt z XI–X w. przed Chrystusem. 1 – miecz z rękojeścią antenową; 2 – zapinka ze zwiniętymi spiralnie tarczami.

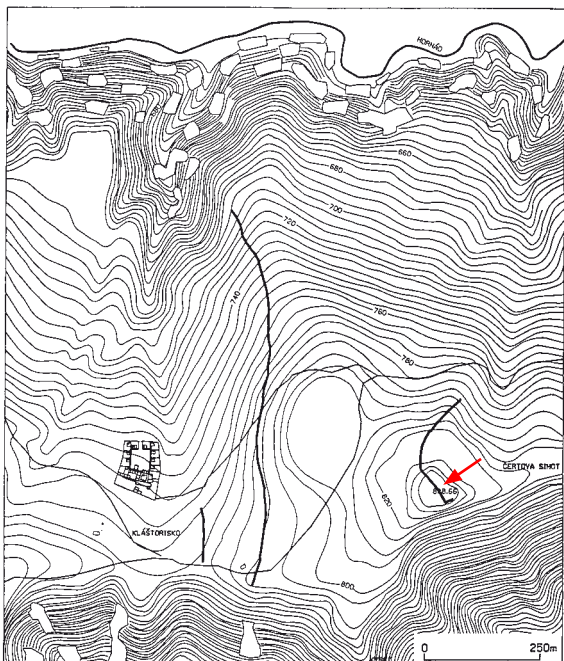
Ryc. 49. Janowce-Machałowce – Pod Hradiskom. Fragment tarczowatej blaszanej zapinki z młodszego okresu epoki brązu.

Ryc. 50. Widok na grodzisko z lotu ptaka (u góry); plan sytuacyjno-wysokościowy grodziska (u dołu).

nie osiedla wśród licznych ułamków ceramiki (ryc. 46: 1) znaleziono miniaturowe, antropomorficzne idole z otworkiem do zawieszenia (ryc. 46: 2). Ich dokładne datowanie w ramach epoki brązu jest niejasne (kultura otomańska?, młodszy okres epoki brązu?). Cmentarzysko kultury łużyckiej odkryto w Szwabowcach

Ryc. 51. Letanovce – Hradisko. Plan sytuacyjno-wysokościowy grodziska.

(Vápenica). W ciepłopalnych grobach pod zniszczonymi kurhanami znaleziono ceramikę wskazującą na kontakty z terenami Polski środkowej. Z praktykami kultowymi uprawianymi w młodszym i późnym okresie brązu wiążą się opalone lub nawet przepalone fragmenty ludzkiej czaszki (kalota) znalezione w jaskini Čertova diera w Letanowcach.

W kulturze łużyckiej wyroby z brązu występują zarówno na stanowiskach osadowych, jak i grobach. Gdzieś na pograniczu Liptowa i Orawy znajdowały się pracownie, w których wyrabiano miecze typu liptowskiego. Jeszcze w 1883 r. w Popradzie-Wielkiej („Ried Hike” czy „auf der öhe”) znaleziono 8 brązowych mieczy ze sztabką do rękojeści, datowanych na XII w. przed Chrystusem (ryc. 47: 1–3). Nieco młodszymi – z XI–X w. przed Chrystusem – jest mniejszy liczebnie depozyt odkryty w tym samym katastrze („Stuckenried”) z mieczem o rękojeści antenowej (import z zachodniej części Europy Środkowej; ryc. 48: 1) oraz fragmentem fibuli ze spiralnie zwiniętymi tarczkami na kabłąku, wywodzącej się ze Środkowego dorzecza Dunaju; ryc. 48: 2). W innym skarbie z Popradu-Maciejowiec (XII w. przed Chrystusem) znaleziono fragment zapinki z wieloma spiralnie zwiniętymi tarczkami na kabłąku, dwie siekiery z tulejką, grot oszczepu, dwie bransolety i fragmenty spirali. Podobnie datowany jest depozyt brązowych przedmiotów z Popradu-Wielkiej (dwie bransolety, trzy groty oszczepów i dłuto). Zasługuje na uwagę skarb ze Białej Spiskiej („Stein am Stock”), znaleziony przez M. Greisigera w roku 1891. Wśród różnego rodzaju przedmiotów jakie zawierał warto wspomnieć dwa fragmenty brązowych kutech pucharów i szpulowatą nasadkę stożkowatego hełmu typu

Obr. 52. Letanovce – Hradisko, lotecký snímok.

Lúčky. W 1964 r. w Białej Spiskiej odkryto w torfowisku Trstinné lúky kolejny depozyt składający się z trzech mieczy (X w. przed Chrystusem) złożonych jako ofiara dla wodnego bóstwa. Dwa z nich to okazy z pełną odlaną rękojeścią (typ Wörschach), rękojeść trzeciego wieńczy kula z zagłębieniem (typ Königsdorf). Starsze wspominają o istnieniu na stanowisku domostw na planie koła. Spośród nowo pozyskanych materiałów warto wymienić fragment jednoczęściowej tarczowatej zapinki (typ Röschitz) z Janowcem (Jánovce)-Machałowic (Machalovce) zdobionej zachowanym szczątkowo rytym ornamentem klepsydrowym (ryc. 49). Zapinki te występują w młodszym okresie brązu, głównie w starszej i środkowej fazie kultury pól popielnicowych. W Ważcu (Važec), leżącym na ważnym szlaku handlowym prowadzącym z Liptowa i dolnej Orawy na górny Spisz, znaleziono brązowy nóż. Egzemplarz ten należy do wyrobów z późnego okresu brązu. Szlak komunikacyjny prowadzący dolinami Popradu i Dunajca wykorzystywała również ludność kultury łużyckiej. Jedną z jego odnóg zmierzała na Podhale i na teren Orawy. We Frydmanie znaleziono zdobioną żłobkami kamienną głowicę buławy, datowaną na okres przedłużycki.

Prawdopodobnie z powodu zmian klimatycznych w końcowym okresie brązu i na początku starszego okresu żelaza obszar Spisza niemal wyludnił się.

Mapa 5. Najważniejsze znaleziska z epoki żelaza (okres halsztacki i lateński) na Spiszu. 1. Ganowce, Nad železničnou stanicou; 2. Poprad-Kvietnica, Zamčyzsko (Zámčisko) I, II; 3. Nová Lešná, Pieskovisko; 4. Wielki Stawków, Burich; 5. Wysokie Tatry-Dolny Smokowiec-Pod lesom, Hradisko; 6. Kieżmark, Jeruzalemský vrch; 7. Lewocza, Pri podkove (Fitrift); 8. Letanovce, jaskinia Čertova diera; 9. Hrabuszyce, Zelená hora; 10. Hrabuszyce, Pod Zelenou horou; 11. Žehra, Zamek Spiski (wzgórze zamkowe); 12. Batyzowce, Dziedziniec kościoła rzymskokatolickiego; 13. Poprad-Maciejowce, Zadné rovne; 14. Spiska Teplica, Pod kameňom; 15. Spiska Teplica, Brehy I, II; 16. Młynica, Czerwony Kamień (Červený kameň); 17. Wysokie Tatry-Nowy Smokowiec, lewy brzeg Slavkovského potoka; 18. Wysokie Tatry-Tatrzańská Polanka, Žltá škiana (Žltá stena); 19. Janowce-Machałowce, Hradisko i Pod Hradiskiem; 20. Smižany/Spiskie Tomasowce, Hradisko I i Pod Hradiskiem I; 21. Witkowce, Tureň; 22. Spiski Hrhóv/Lewocza, Mocziare (Močiare).

Epoka żelaza

(750 przed Chrystusem do przełomu er)

Wkroczenie w nową epokę – okres halsztacki (starszy okres żelaza, 750–450 przed Chrystusem) nie spowodowało radykalnych zmian charakteru kultury łużyckiej. Początkowo narzędzia i broń wykonane z brązu miały jednak przewagę, stopniowo jednak były wypierane przez wyroby żelazne. W okresie tym nastąpiły zmiany w organizacji społecznej i sferze kultury duchowej, lecz wiemy o tym jeszcze niewiele. Dawne rozległe grody zastąpiły

okresie żelaza określa się mianem grupy orawskiej tej kultury. Terytoria tej grupy wykraczają poza Orawę i rozwijają się na znacznym terytorium sięgając poza Liptowem do Turca, a także w Dorzecze Górnego Hronu (Horehronie) i na Spisz (mapa 5). Stan badań osiedli halsztackich jest na Spiszu niezadowolający, mimo aktywności terenowej archeologów, a pozyskany dotychczas materiał, zarówno pod względem ilości, jak i wartości naukowej daje ograniczone możliwości poznawcze.

Ryc. 53. Letanowce – jaskinia Čertova diera. Szpila krzyżowa z okresu halsztackiego.

liczne, ale mniejsze fortyfikacje, które najlepiej znamy z terenu Orawy, a zwłaszcza Liptowa i przyległych, położonych w dorzeczu Dunajca, obszarów Polski. Zmarłych składano w popielnicach („pola popielnicowe”), przy czym forma grobów i wyposażenie zmarłych ulegały stałemu ujednocnieniu. Materiały z terenu Orawy wskazują, że miejscowe społeczności miały tradycje kultury łużyckiej, stąd znaleziska z obszaru północnej Słowacji w starszym

Chronologię znalezisk określa się na podstawie zmienności form ceramiki użytkowej, pochodzącej głównie z osiedli zniszczonych przez młodsze osadnictwo (kulturę puchowską, bądź też w średniowieczu), która, jak wiadomo, jest mało podatna na zmiany. Wyroby metalowe miejscowego pochodzenia należą do rzadkości. Ich przykładem jest brązowa szpila o krzyżowej główce z Letanowiec – Čertovej diery (ryc. 53), która ma liczne analogie na terenie Orawy (typ Orawa), a przede wszystkim w gromadnym znalezisku w Istebnem (Istebné). W inwentarzu grupy orawskiej kultury łużyckiej występują przedmioty, które typologicznie są obce dla tego środowiska. Dowodzą one istnienia kontaktów społeczności zamieszkałych na Spiszu z nosicielami kultur osiadłych od nich na południe i południowy wschód. Zabytki związane z koczownikami napłynęły z terenu Europy Wschodniej. Są wśród nich okazy kimmeryjskie,

przedscytyjskie oraz scytyjskie. Na Spiszu do najstarszych znalezisk tego rodzaju należy niewielki skarb z Ganowiec (powyżej dworca kolejowego), zawierający części oporządzenia końskiego. Datuje się go na przełom epok brązu i żelaza (połowa VIII w. przed Chrystusem). Pojedyncze wyroby metalowe datowane na okres halsztacki znamy z innych spiskich stanowisk. Analogie do nich znajdujemy w szeroko rozumianym środowisku wschodniokarpackim lub

na obszarach wschodnioeuropejskiego lasostepu. Chodzi m.in. o brązowe grociki strzał do łuku o trójkątnym przekroju (Hrabuszyce – pod Zieloną górą, Žehra – wzgórze zamkowe Zamku Spiskiego), części upręży końskiej (przewlecza w formie stylizowanego krzyża oraz dwie koliste falery z brązu z Letanowiec – Čertovej diery; ryc. 54: 1–3), a także części stroju oraz ozdoby (brązowa szpila o maczugowatej główce i żelazne kółko z końcami zwinętymi uszko z Hrabuszyce – Pod Zieloną górą, żelazne kółko o końcach zwinętych uszko z Žehry – wzgórze zamkowe Zamku Spiskiego oraz pochodząca z nieznanego miejsca na Spiszu brązowa bransoletka z nawleczonym na nią kółkiem, na którym z kolei osadzono granatowy koralik). Większość tych znalezisk można datować na koniec VII–1 połowę VI w. przed Chrystusem. Spisz z dorzeczem Cisy łączyły doliny rzek Hornad i Slana oraz jej dopływów. Ważną rolę odgrywał szlak prowadzący doliną Hornadu do kotlin Hornadzkiej i Popradzkiej już przez społeczności neolityczne. Na trasie tej znajdowało się grodzisko nad Popradem-Kwetnicą (Zámčisko), na którym nie stwierdzono jednak obecności materiałów, które można by jednoznacznie datować na okres halsztacki (ryc. 55). Inna warownia leżała na wzgórzu Burich w Sławkowie Wielkim, gdzie znaleziono masywną brązową szpilę ze spiralnie zwinętą główką. Niedaleko, w katastrze tej samej miejscowości, odkryto w czasie badań powierzchniowych grubościenną ceramikę tzw. kuchenną oraz ołowianą sztabkowatą grzywnę, do której nie znaleziono dotąd analogii (ryc. 56). Nie można wykluczyć, że jest to import z południa, z terenu Karyntii, na którym rozwijała się grupa Frög charakteryzująca się urozmaiconym inwentarzem wyrobów z ołowiu. Z obszaru kultury Vekerzug kultura łużycka przejęła pucharki i dzbany z przedstawieniem dwóch główek zwierzęcych umieszczonych na załomie taśmowatego ucha. Inspiracją dla tego typu dekoracji były zapewne motywy byczych głów znane z brązowych i glinianych naczyń etruskich oraz wschodnioalpejskich. Najstarsze omawiane naczynia pochodzą z grodzisk w Kieżmarku – na Jeruzalemskim vrchu (ryc. 57) i w Nowej Leśnej (Pieskovisko). W zmodyfikowanej formie pojawiają się one również na stanowiskach kultury puchowskiej w początkach późnej fazy okresu lateńskiego (Hrabuszyce – Pod Zieloną górą, Janowce-Machałowce – Pod Hradiskom, Žehra – Wzgórze zamkowe Spiskiego Hradu). Najstarsze ślady eksploatacji rud żelaza na Spiszu nie zostały wiarygodnie opracowane. W Hrabuszy-

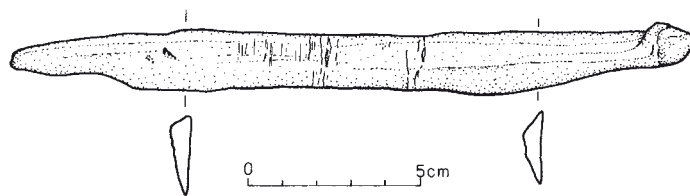
cach (Pod Zieloną górą) odkryto pracownię metalurgiczną z udokumentowanym piecem do prażenia rudy oraz ułamki ceramiki datowanej od późnego okresu halsztackiego po środkowy okres lateński. Niedaleko znaleziono skarb, w skład którego wchodziło 28 masywnych siekier żelaznych. Podobne znane są również ze Sławkowa Wielkiego (dokładne

Ryc. 54. Letanowce – jaskinia Čertova diera. Elementy upręży końskiej z okresu halsztackiego. 1 – przewlecza w formie stylizowanego krzyża; 2,

Ryc. 55. Poprad – Zámčisko nad Kveticou. Żelazny sierp z okresu halsztackiego.

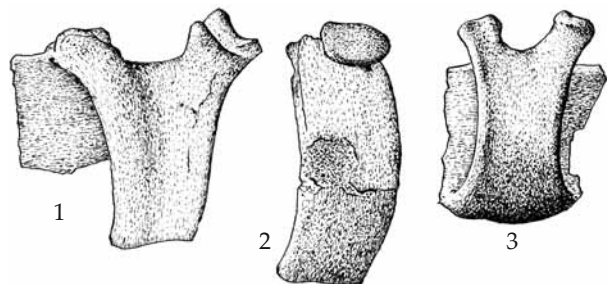

Ryc. 56. Wielki Sławków. Ołowiana grzywna z okresu halsztackiego.

miejsce odkrycia nie jest znane; ryc. 58), a pojedynczy egzemplarz pochodzi ze Spiskiej Teplicy (Brehy). W przypadku depozytu z Hrabuszyce mamy do czynienia z teauryzacją surowca. W pobliżu tych znalezisk natrafiono na niedatowane hałdy żużla (Nowy Smokowiec/Nový Smokovec i Sławków

Wielki). Do wytopu rud używano typowych pieców kopułkowych ze spustem żużla.

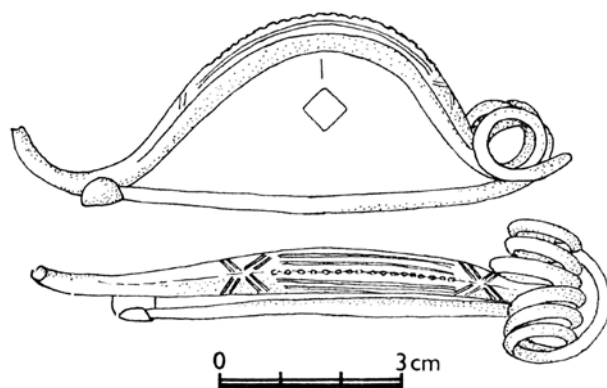
Na większości stanowisk z okresu halsztackiego osadnictwo kontynuowało się również w następnym okresie epoki żelaza – dobie lateńskiej (od 450 przed Chrystusem po przełom er). W dziejach kultury Karpat słowackich wspomniany okres określa

Ryc. 57. Kieżmark – Jeruzalemský vrch. Ucha czerpaków zdobione plastycznymi wyobrażeniami stylizowanych głów byka.

Ryc. 58. Wielki Sławków – lokalizacja nieznana. Żelazne siekiery z okresu halsztackiego.

Ryc. 59. Witkowce – Tureň. Brązowa zapinka lateńska z IV stulecia przed Chrystusem.

się jako stadium przedpuchowskie (IV–II w. przed Chrystusem). Wśród halsztackiego inwentarza grupy orawskiej znajdują się pojedyncze wyroby w stylu celtycko – lateńskim (zapinka z Witkowce – Turni z IV w. przed Chrystusem; ryc. 59). Poza wspomnianymi już fragmentami naczyń zdobionych główkami

zwierząt, w ceramice rejestrujemy nowe formy amfor, dzbanów i naczyń beczułkowatych zdobionych półksiężycowatymi listwami plastycznymi, rytym i ornamentem krokwiowym oraz pasmami żłobków (np. Nowa Leśna – Pieskovisko, Hrabuszyce – Pod Zeleną horą, Sławków Wielki – Burich). W ceramice stadium przedpuchowskiego występują elementy kultury lateńskiej (celtyckiej). Pojedyncze ślady obecności Celtów na Spiszu stwierdzamy już w końcu III w. przed Chrystusem. Bezpośrednim świadectwem ich fizycznej obecności są materiały z naruszonego (kobiecego?) grobu z Batyzowiec (Batizovce), w którym znaleziono toczoną na kole misę i brązową „siodłową” bransoletę. Liczniejsze znaleziska kultury lateńskiej pochodzą z przedpuchowskich warstw innych stanowisk, np. brązowy „siodłowy” pierścień z Janowiec-Machałowice (Pod Hradiskom), sa-propelitowa bransoleta z Nowej Leśnej, niekompletny brązowy nagolennik zdobiony dętymi półkulami z nieznanego miejsca na Spiszu. Ze środkowym okresem lateńskim wiążą się też: żelazna fibula z Nowej Leśnej (Pieskovisko) czy fibule typu Mötschwil (żelazne i brązowe) z Kieżmarku, Letanowice i Janowiec-Machałowice. W wyniku kontaktów handlowych lub w inny sposób dotarły na Spisz pojedyncze egzemplarze złotych i srebrnych monet. W Sławkowie Wielkim (Burich) znaleziono srebrną monetę typu *Athena Alkis* wybitą przez celtyckie plemię Bojów w końcu III stulecia przed Chrystusem w północnej Italii. Również starsze znaleziska złotych monet greckich, odkryte w Łomnicy Wielkiej wskazują na zainteresowanie Celtów tym rejonem.

Od końca środkowego okresu lateńskiego aż do wczesnego okresu rzymskiego (II w. przed Chrystusem – II w. po Chrystusie) na Spiszu dominuje osadnictwo kultury puchowskiej. Kultura ta poza północną (na wschodzie aż po Preszów) i środkową (na południu po granicę Trenczyn – Żarnowica) Słowacją zajęła tereny północno-wschodnich Moraw, południowy wschód Górnego Śląska i południowo zachodnią Małopolskę. W II w. przed Chrystusem osiadłe na terenach południowej Polski i północnej Słowacji starsze lokalne społeczności zasiliła nowa fala osadników z Europy Zachodniej – Celtowie. Były to grupy poszukiwaczy złóż żelaza, rzemieślników i kupców, na interesującym nas terytorium łączone z karpackim plemieniem Kotynów, których wspomina największy rzymski historyk, Tacyt, przy okazji omawiania metalurgii i obróbki żelaza. Rozwój kultury puchowskiej wiązał się z eksploatacją i obróbką rud metali, głównie żelaza i srebra. Dlatego nie dziwi, że jej osady są zlokalizowane w bezpośredniej bliskości wychodni żył rudonośnych, głównie jednak w pobliżu złóż rud bagiennych – na skrajach torfowisk. Ośrodki metalurgii i wydobywania żelaza znajdo-

wały się na południowym Podtatrzu, o czym świadczą skupiska żużla w wielu miejscach na przedgórzu Tatr Wysokich oraz w dolinie Hornadu. Można przypuszczać, że w przypadku Tatrzańskej Polanki (Žltá Štiana) mamy do czynienia ze starożytną hutą, co sugerują wyniki systematycznych badań J. Vladára, a pośrednio dawna nazwa tego miejsca – Źelazna Brána (Źelazna brána). Większość wcześniejszych wyżynnych osiedli puchowskich przekształciła się w późnym okresie lateńskim w rzeczywiste twierdze, np. Hradisko w Janowcach-Machałowcach (ryc. 60: 1, 2), wzgórze zamkowe Zamku Spiskiego (ryc. 61) i Burich w Sławkowie Wielkim. Szczyt Burich chroniły drewniano-ziemne fortyfikacje, od frontu miejscami wzmocnione kamiennym murem wykonanym z rzecznych otoczków. W najwyższym punkcie wznosiła się wieża zbudowana w konstrukcji gliniano-drewnianej, zniszczona wraz z całym grodem w czasie pożaru. Na terenie tego obiektu znaleziono nieliczną ceramikę, żelazne gwoździe, okucia metalowe, żużel, fibulę, piaskowcową płytkę z jamką do odlewania krążków monet i, wspomnianą już, srebrną monetę typu *Athena Alkis*. W środowisku kultury puchowskiej w obiegu znajdowały się również inne typy monet celtyckich. Chodzi o monety z guzem na awersie i wyobrażeniem konia na rewersie, powszechne w mennictwie wschodnioceltyckim. E. Kolníková wykazała, że zasięg występowania monet z guzem pokrywa się z zasięgiem występowania osadnictwa kultury puchowskiej na terenie północnej Słowacji w późnym okresie lateńskim i tylko wyjątkowo przekracza jego zasięg. Reprezentowane są typy Wielki Bysterec (Veľký Bysterec) (ryc. 62: 1), przejściowy typ Wielki Bysterec/Spisz, a także Spisz i Liptowska Mara (ryc. 62: 2). O kontaktach z Bojami zamieszku-

jącymi w rejonie Bratysławy świadczą starsze, pojedyncze znaleziska monet z okolic Kieżmarku (typ *Biatic*, *Coisa* oraz *Simmering*). Z innych obcych monet w środowisku kultury puchowskiej znano monety celtyckie z obszaru północnych Węgier w Janowcach-Machałowcach. Chodzi o tetradrachmy typów:

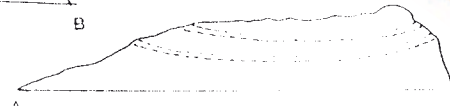
Ryc. 60. Janowce-Machałowce – Hradisko. Kultura puchowska. 1 – plan grodziska według A. Münnicha; 2 – plan grodziska według E. Blažovej i M. Bartíka.

severovýchodný pohľad

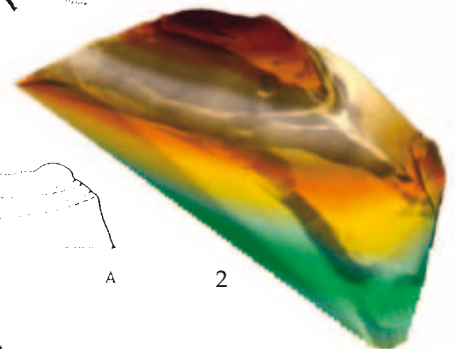

B B

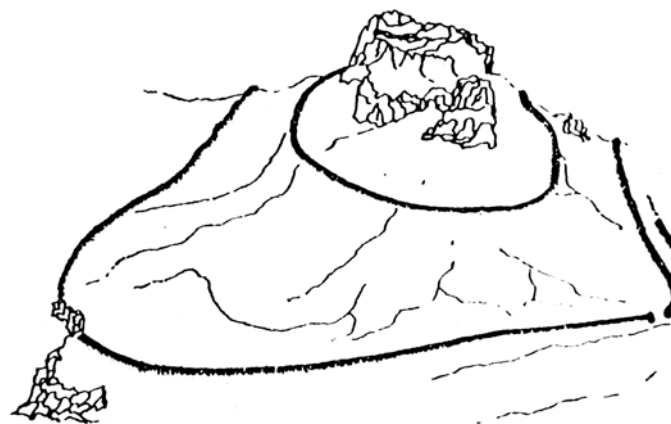
1

A A

Ryc. 61. Źehra – Spišský hrad (wzgórze zamkowe). Rekonstrukcja przebiegu obwałowań grodziska kultury puchowskiej.

Lapujtó, Óhuta i leon. Interesujące są importy z Dacji, na które natrafiono w miejscowości Horka-Kiszowce (typ Tulghies-Mirešu Mare z „rzymskimi cyframi”), z Janowiec-Machałowiec i prawdopodobnie też z Kieżmarku (typ Huši-Vovriešti). Monety obcej

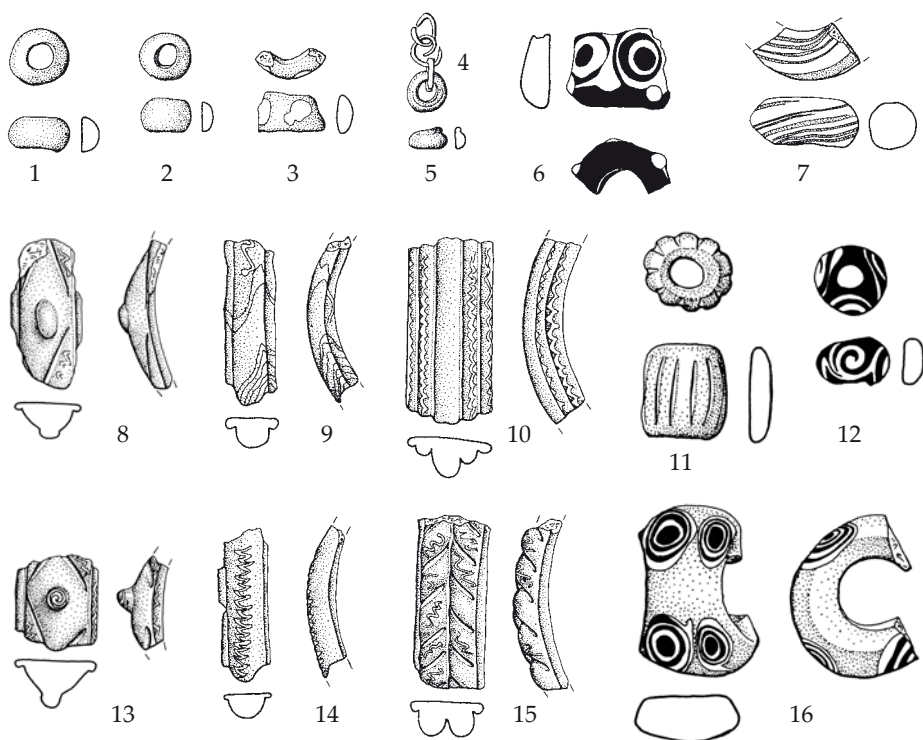
proweniencji wyznaczają zapewne kierunki kontaktów handlowych z sąsiednimi obszarami. Na Spiszu rejestrujemy wyraźną obecność lateńskich wyrobów szklanych, które występują głównie na większych osadach. Są to paciorki oraz bransolety różnych typów, najczęściej barwy niebieskiej (ryc. 63: 1–16).

Z uzbrojenia można wymienić znalezione w Popradzie-Maciejowcach: grot włóczni, fragmenty tutejki oraz okucie tarczy. Część stanowisk była prawdopodobnie związana ze sferą kultu. Przypuszcza się, że z kulturą puchowską można łączyć wkopane w ziemię kamienne bloki – megality z Kieżmarku (Jeruzalemský vrch oraz Michalský vrch; ryc. 64: 1) i Lewoczy (ryc. 64: 2). Obiekty te nie zachowały się do dzisiaj i znane są tylko z dawnych przekazów i rycin.

Kultura puchowska rozwijała się nadal we wczesnym okresie rzymskim (I–II w. n.e.). W jego początkach wiele grodów tej kultury zostało zniszczonych przez pożary. Mogło dojść do tego w czasie wypraw wojennych zachodniogermańskich Kwadów, prowadzonych przez króla Wanniusza, albo wschodniogermańskich Lugiów przybyłych z północy. Do katastrofy grodów mogły przyczynić się również oddziały Daków, wypieranych znad środkowego Dunaju przez Kwadów. Niektóre osady przetrwały do lat 70. II stulecia n.e., tzn. aż do chwili zaniku kultury puchowskiej w czasie wojen markomańskich. Intensywność osadnictwa w I i II w. n.e. nie była już jednak tak znaczna jak u schyłku starej ery.

Ryc. 62. Janowce-Machałowce – Pod Hradiskom. Wybór monet celtyckich z guzkiem na awersie. 1 – typ Wielki Bysterec; 2, 3 – typ Liptowska Mara.

Ryc. 63. Wybór ozdób szklanych ze środkowego i późnego okresu lateńskiego znalezionych na stanowiskach kultury puchowskiej. 1–7, 9, 10, 13–15 – Janowce-Machałowce – Pod Hradiskom; 8 – Poprad-Maciejowce – Nad kopćekom I; 11, 12, 16 – Žehra – Spiski Zamek, stok północny.

Ryc. 64. Pozostałości megalitów w Kieżmarku na Michalskim vrchu (1) i w Lewoczy (2).

Spisz w okresie wpływów rzymskich i wędrówek ludów (I–VI w.) oraz we wczesnym średniowieczu (VIII–XII/XIII w.)

Okres wpływów rzymskich (I–IV w. n.e.)

W początkowym okresie wpływów rzymskich obszar Spisza, podobnie jak cała środkowo-wschodnia Europa, podlegał oddziaływaniom prowincji naddunajskich Imperium. Granica państwa rzymskiego na Dunaju została ustanowiona w latach 12–11 p.n.e. Na terytoria zajmowane przez kulturę puchowską szerokim strumieniem napływały z południa przedmioty importowane, m.in. srebrne naśladownictwa republikańskich denarów, które wybijało celtyckie plemię Erawisków (*Eravisci*, *Aravisci*). Jeszcze przed podbojem przez Rzymian zamieszkiwali oni ziemię przyszłej Panonii na prawym brzegu Dunaju (terytorium dzisiejszych Węgier) z głównym ośrodkiem (*oppidum*) na terenie Budapesztu (Gellérthegy-Tabán). Pochodzenie Erawisków nie jest dokładnie znane (może przybyli razem z Bojami?), wiadomo jedynie, że w końcu I stulecia przed Chrystusem bili monetę z nazwą swego ludu. Poza Trzcianą (Trstená) na Orawie i pojedynczym znaleziskiem z Maciaszowiec (Matiašovce), monety te znaleziono w Hrabuszycach – stanowisko Pod Zieloną górą, skąd pochodzi aż 20 okazów (ryc. 65). Prawdopodobnie było ich więcej, ale depozyt uległ rozproszeniu. Ze wspomnianą falą napływu importów wiąże się również wczesna zapinka norycka o tasmowatym kabłąku z Hrabuszyc oraz zapinka typu Gorica z Żehry. Na okres przed zanikiem osad obronnych kultury puchowskiej datowane jest również czółenkowate końca pasa (typ Ka) z Janowiec-Machalowiec, stanowisko Pod Hradiskiem (ryc. 66). Ana-

logiczne egzemplarze, ale z niezdobioną środkową częścią, są datowane na okres od schyłku panowania cesarza Augusta (początek naszej ery) po czasy Hadriana (117–138). Podobne typy okuć znajdowane są wśród najstarszych znalezisk germańskich z terenu południowo-zachodniej Słowacji, na cmentarzyskach

Mapa 6. Rozmieszczenie stanowisk archeologicznych z okresu wpływów rzymskich i wędrówek ludów (I w. – 1. tercja V w. n.e.). 1. Buszowce – Stredný hon I; 2. Ganowce – Dlhé hony; 3. Huncowce – Pod hôrkou; 4. Huncowce – Za Szkołą (Za školou); 5. Huncowce – Horný jarok I; 6. Huncowce – Horný jarok 2; 7. Kieżmark – wieś z kościołem św. Michała; 8. Kieżmark – Pod Zlatou horou; 9. Kieżmark – Pri ošipárni; 10. Kieżmark i Wierzbów – Vrbovský lesík; 11. Krzyżowa Wieś (Križová Ves) – Rovné 1; 12. Krzyżowa Wieś – Jartaky (Oráčiny); 13. Mały Sławków (Malý Slavkov) – Za mlynem; 14. Młynica – Czerwony Kamień; 15. Nowa Leśna – lokalizacja nieznana; 16. Poprad – Południe III-Vyšné záhrady; 17. Poprad-Maciejowce – Nad kopčekom II; 18. Poprad-Maciejowce – Zadné rovne; 19. Poprad-Maciejowce i Spiska Sobota – teren Whirlpool Slovakia, a.s.; 20. Poprad-Stráže – Peheng; 21. Poprad-Stráže – Vinná jama; 22. Poprad-Stráže – Kiera; 23. Poprad-Stráže – Na rozdruž (Na rázcestí); 24. Poprad-Wielka – Niže Šajera; 25. Rakúsy i Biła Spiska – Kahlberg (Stirn); 26. Biła Spiska – Trstinné lúky; 27. Biła Spiska – Medvedisko; 28. Biła Spiska – Pri Mlynskom kre I; 29. Biła Spiska – Vyšná zákruta I; 30. Biła Spiska – Slovenská cesta; 31. Biła Spiska – Kriová medza; 32. Biła Spiska – Benye-Wies (Beňova lúka); 33. Biła Spiska – Za potokom; 34. Biła Spiska – Hlboký jarok; 35. Biła Spiska – Steinkaul; 36. Biła Spiska – Nohgang; 37. Spiska Teplica – Brehy II; 38. Spiska Teplica – Kapustnice I; 39. Spiska Teplica – Záhumnie; 40. Spiska Teplica – Cez jamu; 41. Spiska Teplica – Kamence; 42. Spiska Teplica – Dlhé nivy; 43. Spiska Teplica – Pod bôrom; 44. Stranie pod Tatrami – Pod Kamenným vrchom I; 45. Stranie pod Tatrami i Kieżmark – Pod Kamenným vrchom II; 46. Wielka Łomnica – Na kopci; 47. Wielka Łomnica – Pred Burchbrichom; 48. Wielka Łomnica – Helenin dvor; 49. Wielka Łomnica – lokalizacja nieznana; 50. Wielki Sławków – Pri kríži; 51. Wilkowa – Pod Orlovcom; 52. Wilkowa – Nad dvorom JRD; 53. Wilkowa – Pri prednej priekope; 54. Wilkowa-Lewkowce – Pod Kosovým kruhom; 55. Bijacowce – Podkaštieľom; 56. Dolany – Pod Brusníkom; 57. Domaniowce (Domaňovce) – Bolek; 58. Domaniowce – Pod stráňou; 59. Domaniowce – Pečenica; 60. Domaniowce – Na dlhom; 61. Domaniowce – Lány; 62. Domaniowce – Vyšné role; 63. Domaniowce – Do rovni; 64. Drawce (Dravce) – Pod Skalico; 65. Drawce – Pod dubom; 66. Grancz-Petrowce – Dom kultury dom-Pod cestou; 67. Horka-Primowce – Kapustnice; 68. Horka-Komarowce – Pravý breh Tarnovského potoka; 69. Hrabuszycy – Mníchova diera; 70. Jablonów – Stredné hony III; 71. Jamník – Obec-predajňa potravín a Pri krížiku; 72. Janowce – Pod chrašť; 73. Janowce-Machalowce – Pod Hradiskom; 74. Janowce-Machalowce a Spiski Czwartek – Pri Machalovskej križovatke; 75. Letanowce – Sedliská; 76. Letanowce – Čertova diera; 77. Lewocza – Zittenberg; 78. Lewocza – Burg a Kúty; 79. Lewocza – Pod Starou Levočou I; 80. Lewocza – Na Danišovskom chodníčku; 81. Niemeszany – Mocziary; 82. Niemeszany – Do Rakycy II; 83. Odorín – Lučbach; 84. Smižany – Štrkovisko IV; 85. Smižany – Pri kňazovej studni; 86. Smižany – jaskinia Tri skalky; 87. Smižany i Spiskie Tomaszowce – Hradisko I i Pod Hradiskiem I, Sedlo Pod Hradiskiem I; 88. Nowa Wieś Spiska – Nižný Levočský potok (TOS); 89. Nowa Wieś Spiska – Małe (Pole) Malé pole; 90. Nowa Wieś Spiska – Smižianska roveň; 91. Podegrodzie Spiskie – Pod hradom; 92. Podegrodzie Spiskie – Pod Sobotiskom; 93. Włochy Spiskie – Roveň; 94. Włochy Spiskie – Pod lazík; 95. Włochy Spiskie – Pod lipou; 96. Włochy Spiskie – Plantal; 97. Spiski Hrhów – Kaštieľ; 98. Spiski Hruszów – Dlhé hony; 99. Spiski Szczawnik – Rybník II i Nad rybníkom; 100. Spiski Szczawnik – Dvor kláštor; 101. Spiski Czwartek – Nižné Garhalovské I i II; 102. Spiski Czwartek – Pod gelendrami; 103. Spiski Czwartek – Pod Šibeničnou horou; 104. Spiski Czwartek – Pod Čenčickým chodníkom; 105. Spiski Czwartek – Pod Kolpsnakom; 106. Wydrník – Pod hrádkom III; 107. Żehra – Hlinky I i II; 108. Żehra – Spiski Zamek; 109. Żehra i Grancz-Petrowce – Pod Sobotiskom; 110. Żehra i Podegrodzie Spiskie – Drewnik.

położonych na wschód od Małych Karpat – w Abrahamie (popielnicowy grób nr 100) i w Kostolnej nad Dunajem (Kostolná pri Dunaji) (grób popielnicowy nr 35). Mniej więcej podobnie jest datowana brązowa

zapinka typu Longton Down z Żehry, która pochodzi z zachodu.

Napływ wyrobów prowincjonalnorzymskich na północ trwał przez cały wczesny okres wpływów rzymskich (I – początek 2. połowy II w. n.e.). Wśród nich unikatem jest fragment brązowego naczynia – prawdopodobnie lejka – z Janowiec-Machałowiec (Pod Hradiskom), który wytworzono zapewne na terenie dzisiejszej Italii. Ten niezwykle przedmiot na Spisz mógł się dostać drogą wymiany poprzez obszary nad środkowym Dunajem (ryc. 67). Na horyzont zaniku ufortyfikowanych osad puchowskich datuje się niektóre importowane zapinki, np. silnie

profilowane (Hrabuszyce), płaskie tarczowate zdobione emalią (Spiskie Tomaszowce) czy pochodzący prawdopodobnie z gromadnego znaleziska z Hrabuszyce zespół fibul zdobionych emalią z 2. połowy II w. po Chrystusie (ryc. 68).

Wyroby dackie pojawiły się na Spiszu jeszcze w późnym okresie lateńskim. Początkowo były to monety, np. z Horki czy Janowiec-Machałowiec. Dla kręgu getodackiego typowe są zapinki astragalowe, których naśladownictwa z brązu

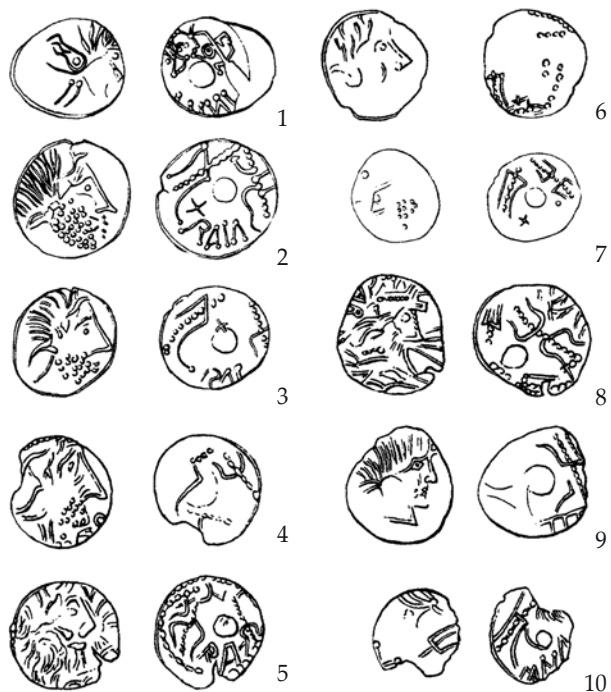
Ryc. 67. Janowce-Machałowce – Pod Hradiskom. Fragment lejka pochodzenia włoskiego z wczesnego okresu wpływów rzymskich.

Ryc. 66. Janowce-Machałowce – Pod Hradiskom. Norycko-panońskie łódkowate okucie pasa z wczesnego okresu wpływów rzymskich.

wytwarzano też w rejonie Puchowa (Janowce-Machałowce). Liczba wyrobów dackich na osadach puchowskich wzrasta w starszym okresie rzymskim. Z osad znane są charakterystyczne garnki zdobione girlandami guzami oraz stożkowate kubki (Spiske Tomaszowce – Czingow i Żehra – Zamek Spiski).

Zanik kultury puchowskiej na terenie północnej Słowacji nastąpił w czasie wojen markomańskich (166/167–180 po Chrystusie) – okresie bardzo dramatycznym w dziejach stosunków rzymsko-germańskich. Sytuacja kulturowa, jaka nastąpiła później na Spiszu, nie rysuje się jasno. Pojawiają się tam znaleziska kultury przeworskiej (nazwa od cmentarzyska w Gaci koło Przeworska), które wskazują na związki miejscowych społeczności z ówczesnymi (II–III w.) mieszkańcami Polski. Znaleziska typowej ceramiki (ułamki profilowanych mis), przesłików glinianych i żelaznego żużla pochodzą również z dolnego Spisza (Dolany/Dołany – stanowisko Pod Brusnikiem i Spiski Hrhów – Povrazy). Typową dla kultury przeworskiej misę na stopce odkryto w miejscowości Dolany, na jej dnie są widoczne krzyżujące się żłobki (ryc. 69). Podobne naczynie znaleziono na osadzie Medzany w dorzeczu Torusy, co wskazuje na jeden ze szlaków komunikacyjnych łączący Słowację wschodnią ze Spiszem. Znaleziska wspomnianych mis w analogicznym kontekście kulturowym na terenie Polski pozwalają na datowanie ich na wczesną fazę młodszego okresu rzymskiego, a zatem na 2 połowę II–1 połowę III w. po Chrystusie. Z kulturą przeworską łączą się rów-

cum leżącej na północ od Dunaju. Nie dziwi zatem, że znaczące osady kultury puchowskiej znajdowały się w pobliżu złóż rud żelaza. Na wielu stanowiskach na południowym Podtatrze (np. w Nowym Smokowcu albo Sławkowie Wielkim) spotyka się hałdy żużla. W obrębie grodziska na Czingowie w Spiskich Tomaszowcach odkryto urządzenia do prażenia rud i dymarki datowane na początek okre-

Ryc. 65. Hrabuszyce – Pod Zelenou horou. Wybór monet celtyckich emitowanych przez lud Erawisków (według B. Tomašovej i E. Kolníkovéj).

Ryc. 68. Hrabuszyce – Pod Zelenou horou. Wybór brązowych zapinek z wczesnego okresu wpływów rzymskich.

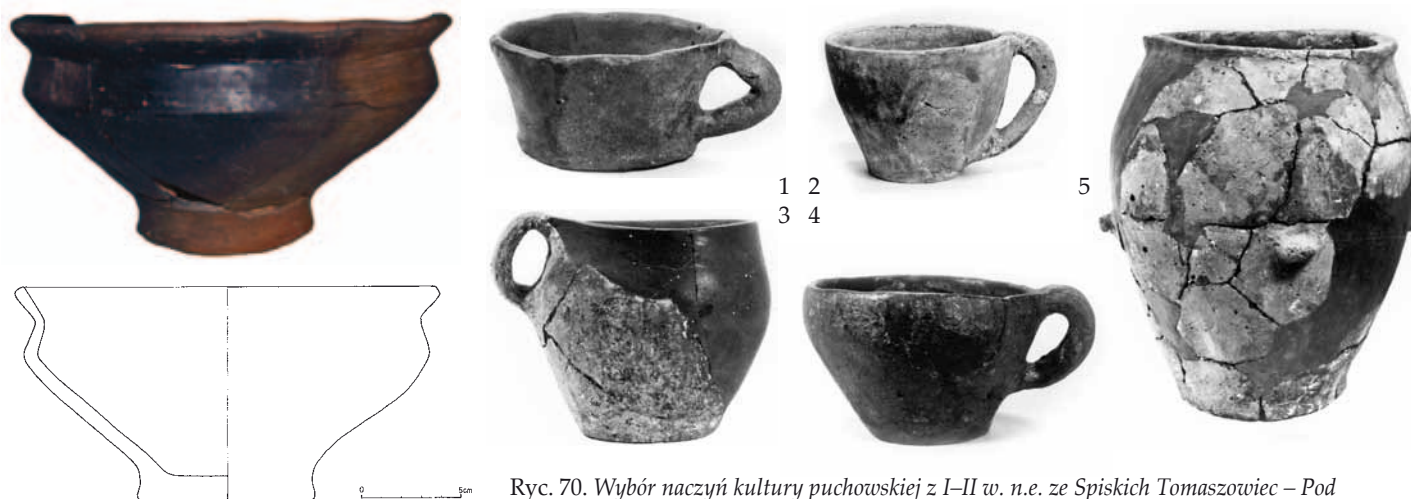
nież pewne typy ozdób, częściej fibul trąbkowatych (Hrabuszyce, Żehra). Z obszaru występowania kultury puchowskiej pochodzi również luźne znalezisko zapinki z masywnym na kabłąku (typ 124 Almgrena), które należy wiązać z horyzontem zaniku osad puchowskich w końcu II w. po Chrystusie.

Rudawy Słowackie (Slovenské rudohorie) stanowiły ważny ośrodek gospodarczy w części Barbari-

su wpływów rzymskich. Obróbkę i masowe wykorzystanie żelaza poświadczają też osadowe znaleziska poprodukcyjne z warsztatów kowalskich (żużel i wyroby żelazne). Jednak do tej pory nie natrafiono na jednoznaczne dowody istnienia kuźni na Spiszu. Na działalność kowali wskazują natomiast pośrednio znaleziska depozytów z jaskini Čertova diera koło Letanowiec i grodziska na Czingowie.

W początkach okresu wpływów rzymskich zaniżała część celtyckich zdobyczy cywilizacyjnych (niektóre zresztą tylko czasowo), m.in.: kamienne żarna rotacyjne, ceramika toczona na kole, ozdoby odznaczające się wysokim poziomem artystycznym wykonania, wreszcie bicie własnych (plemiennych) monet. Zastępują je prostsze formy naczyń nawiązujące do przeworskich i dackich (ryc. 70) oraz ozdoby im-

pod Tatrami również na początku III w. po Chrystusie. Tak datowana jest zapinka z wysoką pochwą z Nowej Wsi Spiskiej – stanowisko Pod Skałą (ryc. 71) oraz kilka znalezisk prowincjonalnorzymskiej ceramiki typu *terra sigillata* z tej miejscowości, stanowisko na Smiżianskiej rowni (ryc. 72). Nie można jednak rozstrzygnąć, czy znajdowany materiał świadczy o przetrwaniu osadnictwa puchowskie-

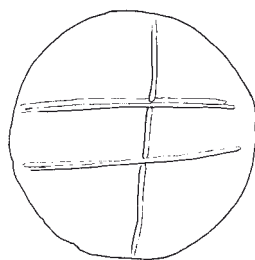
Ryc. 70. Wybór naczyń kultury puchowskiej z I-II w. n.e. ze Spiskich Tomaszowiec – Pod Hradiskom I (1, 2, 4) i z Żehry – Spiskiego Zamku (3, 5).

Ryc. 71. Nowa Wieś Spiska – Pod Skalou. Zapinka z wysoką pochwą z początku III w. n.e.

Ryc. 72. Nowa Wieś Spiska – Smiżianska roveň. Fragment naczynia typu *terra sigillata* z początku III w. n.e.

Ryc. 69. Dolany – Pod Brusníkom. Misa kultury przeworskiej z 1. połowy III w. n.e.

były już odnawiane, a fortyfikacje na szczytach otoczone wałami wykorzystywano prawdopodobnie okazjonalnie w razie niebezpieczeństwa. O schyłkowym horyzoncie osadnictwa puchowskiego na Spiszu informują znaleziska z grodziska w miejscowości Żehra (Zamek Spiski) i w Hrabuszycach (Zelená hora i Pod Zeleną horą). Znaleziska pojedynczych przedmiotów wskazują na kontynuację osadnictwa

portowane z prowincji rzymskich. Według Karola Piety w młodszym stadium okresu wczesnorzymskiego obwarowania nie

go, czy wskazuje na zasiedlenie tych terenów przez nowo przybyłe społeczności w początkowym okresie młodszego okresu rzymskiego. Problematiczne jest również znalezisko figurki, przypisywane rzymskiemu bóstwu Priapowi, na którą natrafiono w miejscu odkrycia ułamków naczyń typu *terra sigillata* w Nowej Wsi Spiskiej – na Smiżianskiej rowni. Forma statuetki oraz okoliczności jej znalezienia nie wykluczają, że może ona pochodzić z młodszego okresu rzymskiego. Jednak przedmiot ten przypomina również tzw. „Knabenfigürchen”, wyrabiane z glin kaolinowych na przełomie XV i XVI stulecia w niemieckiej strefie kulturowej, stąd jednoznaczne określenie chronologii pozostaje na razie otwarte.

Spiskie znaleziska związane ze sferą funeralną są wysoce problematyczne, stąd o zwyczajach pogrze-

bowych w okresie rzymskim praktycznie prawie nic nie wiemy. Podczas eksploatacji żwiru w Czwartku Spiskim – na stanowisku Pod gelendrami odsłonięto wiele palenisk i jam słupowych oraz kilka jam innego rodzaju. Znaleziska z niektórych obiektów, zwłaszcza popiół, misa i żelazny nóż mogą sugerować, że być może mamy do czynienia ze zniszczonym cmentarzyskiem popielnicowym (?) ze starszego okresu rzymskiego (zapewne z II. w. n.e.). W jednym z domniemanych grobów znajdowało się naczynie z otworem wybitym intencjonalnie w dnie. Funkcja licznych palenisk nie została wyjaśniona. Być może są to obiekty związane z metalurgią, na co wskazywałaby obecność żelaznego i miedzianego żużla w pobliżu ognisk, a zwłaszcza w ich wypełniskach. Znaleziska ceramiki z młodszego okresu rzymskiego świadczą o dalszym dość intensywnym użytkowaniu tego miejsca.

Ryc. 73. Biała Spiska – Kahlenberg (Stirn). Charakterystyczny odcisk stempelka na brzegu naczynia zasobowego grupy północnokarpackiej.

Okres wędrówek ludów (koniec IV–VI w. po Chrystusie)

Załamaniem osadnictwa na Spiszu nastąpiło na przełomie okresów rzymskiego i wędrówek ludów, tj. w końcu IV i w pierwszej tercji V w. W szerszym rozumieniu okres ten obejmuje schyłek antyku i początek średniowiecza. Jest to krótki, ale dramatyczny odcinek dziejów charakteryzujący się migracją mniejszych lub większych grup Germanów i społeczności napływających z Azji. Stąd nazwa okresu – (wielka) wędrówka ludów. Na obszarze północnej Słowacji i polskiej części Karpat rozwijała się wówczas tzw. grupa północnokarpacka. Jej osady są zlokalizowane w rejonie Turca, Liptowa, Orawy i Spisza, sięgały również na polską stronę Karpat. Określenie grupa północnokarpacka wprowadził archeolog Karol Pieta, który zastąpił nim stosowany wcześniej termin – typ preszowski (od znalezisk z terenu Preszowa). W przeszłości określano tak, zresztą mylnie, rzekomy najstarszy horyzont osadnictwa słowiańskiego. Dawniej grupę północnokarpacką datowano błędnie już na III–IV w., dzisiaj opowiadamy się za okresem od IV/V po połowę V w. Przynależność etniczna społeczności tej jednostki kulturowej nie jest jasna (może pozostałości ludności swebskiej bądź wandalskiej?). Obecnie osady nosiciele grupy północnokarpackiej przypisuje się

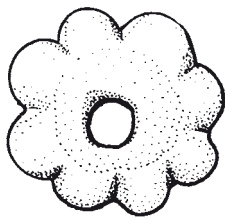
Ryc. 74. Kieżmark/Wierzbów – Vrbovský lesík. Pece garncarskie grupy północnokarpackiej.

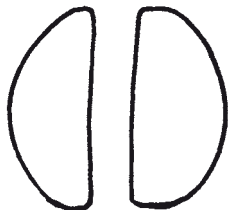
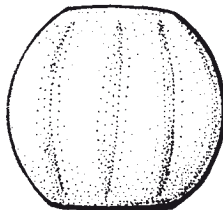
Ryc. 75. Biała Spiska – Trstinné lúky. Gwizdek z muszli małża żyjącego w strefie Oceanu Spokojnego oraz Indyjskiego (późny okres rzymski).

Ryc. 76. Kieżmark/Wierzbów – Vrbovský lesík. Zdobione grzebienie kościane grupy północnokarpackiej.

Ryc. 77. Spiska Teplica – Záhumnie. Szklany paciorek melonowaty z pionowym żłobkowaniem z późnego okresu rzymskiego.

Ryc. 78. Biała Spiska – Kahlenberg (Stirn). Zapinka typu Wiesbaden z osady grupy północnokarpackiej.

ludności kultury przeworskiej, która w późnej fazie rozwoju tej kultury po raz kolejny ekspandowała z terenu południowej Polski na południową stronę Karpat. W początkowym okresie wędrówek ludów najczęściej mamy do czynienia z osadami zakładanymi na terasach rzecznych i wzdłuż mniejszych cieków wodnych. Sporadycznie na ślady osadnic-

twa natrafia się we wnętrzach jaskiń (częściej poza terenami Spisza – na obszarze środkowej Słowacji) i miejscach położonych wyżej (niekiedy na grzbietach i kulminacjach wzniesień wcześniej zajętych przez kulturę puchowską). Na osadach dominuje ceramika ręcznie lepiona: garnki, misy i masywne naczynia zasobowe wykonane z gliny o domieszce gruboziarnistej, zdobione nakłuciami i zwielokrotnionymi liniami falistymi. Na pogrubionych brzegach naczyń zasobowych spotyka się zdobienie (najczęściej odciski rozetek lub słoneczek; ryc. 73). Na stanowisku Wierzbów (Kieżmark, stanowisko Vrbovský lesík przebadano w całości piece garncarskie do wypału ceramiki grubościennej, tzw. kuchennej (ryc. 74). Dolna część takiego obiektu została odkryta także w Łomnicy Wielkiej, przed wejściem na słynne stanowisko eneolityczne – Burchbrich. Typowa jest też cienkościenna ceramika o brązowych i siwych powierzchniach toczona na kole garncarskim. Bywa zdobiona karbowanymi listwami plastycznymi oraz ornamentem rytym i wyświecanym. Wśród form spotykamy misy, naczynia dwustożkowe oraz rzadziej dzbany z prostokątnie zagiętym uchem z kanałikiem w środku. Te ostatnie uważa się za dowód wpływów ze wschodu (huńskich lub sarmackich). Rzadko pojawiają się gliniane lampki oliwne, będące importami z prowincji rzymskich. Zastanawiająca jest wielokierunkowa aktywność rzemieślnicza ludności grupy północnokarpackiej. Na wielu dawnych grodziskach powstały ośrodki obróbki żelaza. W pobliżu złóż zakładano osady, na których odkrywamy pozostałości wielu pieców do wytopu rud. Świadczą one o gęstej sieci ośrodków hutniczych na Spiszu. W osadach produkcyjnych znaleziono mnóstwo przedmiotów żelaznych i odpadów poprodukcyjnych. Nie brakuje też świadectw wymiany. Na kontakty z południem wskazują znaleziska ceramiki stempelkowej pochodzącej z Afryki (np. z Wierzbowa/Kieżmarku) i muszle śródziemnomorskie. Z Białej Spiskiej (bagna Trstinové lúky) pochodzi piszczalka wykonana z muszli małża żyjącego w Oceanach Indyjskim i Spokojnym. Obecnie znajduje się ona w zbiorach Muzeum Podtatrzańskiego w Popradzie (ryc. 75). Prawdopodobnie pojawieniu się nowych grup ludności wschodniogermańskiej i koczowników należy przypisać przedmioty nawiązujące do wyrobów znanych z północnych wybrzeży Morza Czarnego – zdobione kościane grzebienie z Wierzbowa/Kieżmarku (ryc. 76) czy ułamek nadczarnomorskiej amfory. Inne rodzaje drobnych przedmiotów są rzadkie, np. szklane paciorki (Wierzbów/Kieżmark, Buszowce i Spiska Teplica; ryc. 77). Z tego samego rejonu pochodzą też unikalne znaleziska: zapinki blachowatej typu Wiesbaden ze stanowiska Rakúsy/Biała

Spiska – Kahlenberg (ryc. 78) oraz monet. Do końca trwania grupy północnokarpackiej na jej osadach pojawiają się monety z podobizną cesarza Trajana (98–117), co świadczy albo o ich długim używaniu przez ludność tej grupy, może jako pamiątek, albo raczej ich tezauryzacji jako cennego kruszcu (srebro). Monety te znaleziono we Wilkowej (Vlková)-Lewkowcach (Levkovce), Straniach pod Tatrami i w Horce-Primowcach (ryc. 79). Być może z tego samego horyzontu czasowego pochodzi zespół denarów z I–II w., odkryty wraz z dwoma skózanymi mieszkami przy pozostałościach szkieletu posiadacza owej sumy (widoczne zmiany pourazowe) w Temnej jaskyni pod Zamkiem Spiskim (ryc. 80). Nie wiemy kim był zmarły, ale charakter wyposażenia wskazuje, że należał do zamożniejszej warstwy społecznej. Bezpośrednio dowodzi tego znaczna kwota pieniędzy, a pośrednio wysoka jakość wyrobów z wyprawionej skóry – gruszkowatego mieszka i walcowatego pojemnika z 15 monetami, na których zidentyfikowano pozostałości barwnych włókien tkanin. W przeciwieństwie do obszaru Polski, skąd znamy liczne znaleziska monet z IV – początku V w., na Spiszu jest zdecydowanie mniej tych, które można datować na III–IV w. W roku 2006 uzyskano informację o rozproszonym skarbie rzymskich monet brązowych z końca IV w., który odkryto na miejscu zwanym Baba przy granicy miejscowości Spiska Teplica. Ze zbioru tego zachowało się niewiele egzemplarzy (obecnie w rękach kolekcjonerów prywatnych), z których jednoznacznie można zidentyfikować tylko jeden. Chodzi o małą brązową monetę – *centenionalis* – cesarza Walentyńiana I (364–375), którą wybito w mennicy Sisac/Siscia w latach 367–375 (ryc. 81). Mniej więcej podobnie datowana jest złota moneta (solid) cesarza Walensa (364–378) znaleziona w dwukomorowym grobie (odkryty w roku 2006) w Popradzie-Maciejowcach (badania Instytutu Archeologicznego SAV w Nitrze i Muzeum Podtatrzańskiego w Popradzie). Na grób, który był miejscem ostatecznego spoczynku germańskiego wielmoży, natrafiono podczas prac ziemnych przy budowie parku przemysłowego w miejscu Łósy nad Maciejowcami. O wstępnych wynikach prac wykopaliskowych in-

formowały środki masowego przekazu. Wielmoża pochodził z któregoś z germańskich plemion łączonych z grupą północnokarpacką (Wandalowie?).

Ryc. 79. Horca-Primowce – Kapustnice. Denar Trajana (98–117) z osady z późnego okresu wpływów rzymskich.

1
2

3

Ryc. 80. Żehra – Temná jaskinia pod Spiskim Zamkiem. Przedmioty znalezione przy pochówku odkrytym w jaskini: dwadzieścia monet rzymskich z I–II w. n.e. (1) oraz wyroby ze skóry (2, 3).

Konstrukcja grobu i jego wyposażenie wskazują na wysokiej klasy umiejętności dawnych cieśli i innych rzemieślników. Zewnątrz komora zrębowa

(260x390 cm) została izolowana od nieprzepuszczalnego podłoża warstwą węgla drzewnego. Wewnątrz znajdowała się druga, która została wyrabowana

Ryc. 81. Spiska Teplica – Baba. Awers i rewers brązowej monety Walentyniana I z lat 367–375, pochodzący z rozproszonego skarbu monet rzymskich.

w początkach V w., a zatem wkrótce po ceremonii pogrzebowej. Wskazują na to znaleziska narzędzi starożytnych rabusiów – drewniane łopaty oraz żelazna motyka i siekiery. W grobie odkryto: brązowe wiadro, srebrne szydło, brązowy grot strzały, liczne naczynia, drewniane meble oraz złotą monetę (solid) cesarza Walensa z lat 367–375 (wybita w men-

1

2

Ryc. 82. Poprad-Maciejowce – Łósy nad Maciejowcami. 1 – złoty wisiołek z monety – solidu cesarza Valensa z lat 367–375; 2 – fragment zewnętrznej komory grobowej z zachowaną częścią wyposażenia grobowca. Grobowiec pochodzi z pogranicza IV i V w., należał do władcy osadnictwa germańskiego (wandalckiego?), nazywanego grupą północno-karpacką. Dobry stan drewnianej konstrukcji grobowca i jego wyposażenia (meble) jest bez wątpienia unikatem europejskim.

nicy w Trewirze – Trier) przerobioną na zawieszkę. Według prowadzących badania (K. Pieta i P. Roth) unikalność tego znaleziska polega również na bar-

dzo dobrym stanie zachowania wyrobów z surowców organicznych. Analiza archeobotaniczna wykazała, że większość podstawowych konstrukcji drewnianych wykonano z czerwonego świerka,

ale we wnętrzu znaleziono pozostałości mebli z drewna cisu. Niezwykle są też pozostałości tkanin, koszyka z jadem, planszy do gry oraz doskonale zachowane egzemplarze mebli. Rozebrane komory są obecnie konserwowane w Niemczech. W przyszłości planuje się eksponowanie grobu w popradzkim muzeum (ryc. 82).

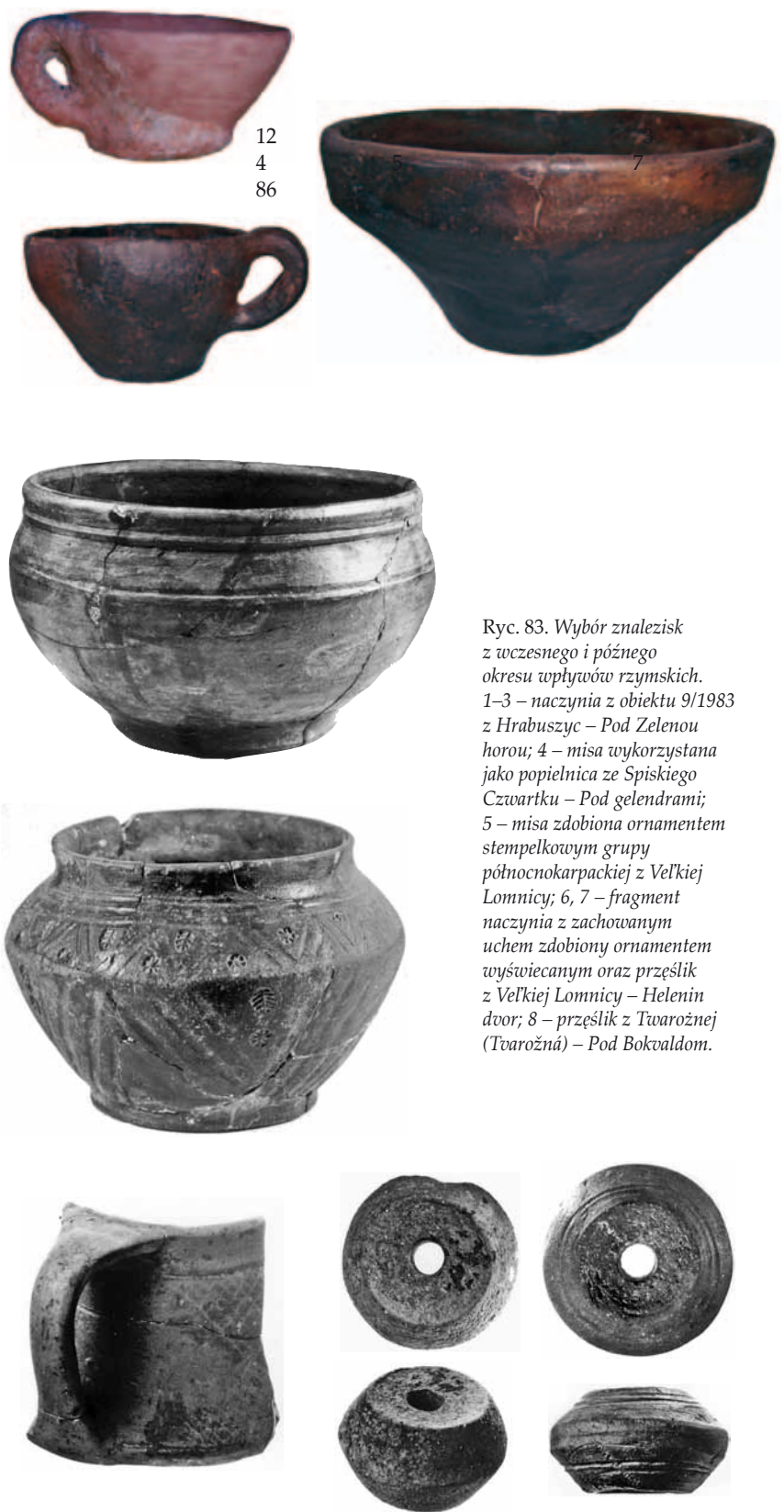
Grób z Popradu-Maciejowce należy niewątpliwie do zupełnie unikatowych odkryć. Współczesnych mu osad jest w okolicy stosunkowo wiele, i mimo że ani jedna nie została dotąd przebadana w całości, to zapewne bogactwu i randze opisanego znaleziska nie dorównuje żadna z nich. Szczególnie wyraźne osadnictwo odnotowujemy w Popradzie i w jego osiedlach (Maciejowce, Straże, w mniejszym zakresie w Wielkiej), ewentualnie w bezpośrednim sąsiedztwie miasta (Łomnica Wielka, Huncowce, Sławków Wielki, Młynica, Spiska Teplica). Zaskakuje również rzucające się w oczy skupienie osiedli północno-karpackich w Białej Spiskiej, gdzie nie wyklucza się nawet wy-

korzystania jednego z nich do celów kultowych (torfowisko Trstinné lúky). Tylko na Spiszu odnotowujemy ponad 50 lokalizacji, z udokumentowanym

zasiedleniem przez grupę północno-karpacką. Podobnie gęste zasiedlenie występuje także na dolnym Spiszu. Ciekawe, że w odróżnieniu od obszaru Liptowa, gdzie przeważają osiedla na wzniesieniach, na Spiszu dominują osady nizinne, bez śladów jakichkolwiek fortyfikacji. Sugeruje to nieprzerwany rozwój osadnictwa bez oznak zagrożenia z zewnątrz. Prawdopodobnie również dlatego brakuje tu lokalizacji jaskiniowych, które w innych regionach stanowiły miejsce schronienia. Pozostałości obiektów były badane rzadko. Kilka zagłębionych części branych pod uwagę ludzkich siedzib, z pozostałościami obłożonych kamieniami palenisk i okrągłymi jamami odkryto częściowo w Łomnicy Wielkiej (Helenin dvor). Z Kieżmarku/Wierzbowa wymienia się okrągłe jamy budowli naziemnych o wymiarach 3 x 4 m, przy czym kolumny mogły występować w rogach lub w środku krótszych ścian. Ale rzuty budowli nie były dotychczas publikowane, co nie dotyczy wspomnianych obiektów o charakterze produkcyjnym (piece garncarskie). Obok ceramiki i innych wyrobów z gliny (ryc. 83) wysoki poziom rzemiosła potwierdzają również znaleziska świadczące o działalności metalurgicznej i obróbkę żelaza, głównie z lokalizacji w dorzeczu Hornadu (Spiskie Włochy, Szczawnik Spiski i inne). Fragmenty młotków żelaznych są znane ze znalezisk spiskich (Kieżmark/Wierzbów i Sławków Wielki). Skromne znaleziska z późnego okresu rzymskiego pochodzą również z Spiskich Tomaszowic – stanowiska Pod Hradiskom I, zasiedlonego później przez Słowian (cebulo-wata zapinka, fragment żelaznej ostrogi).

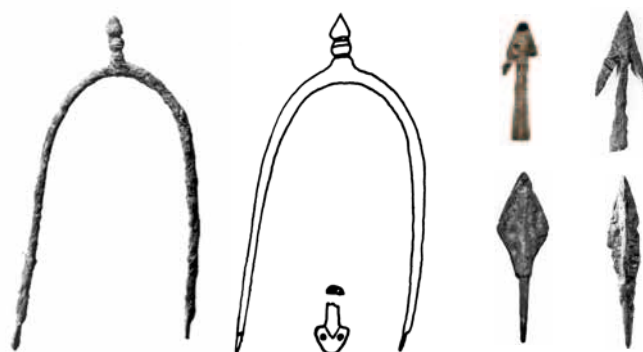
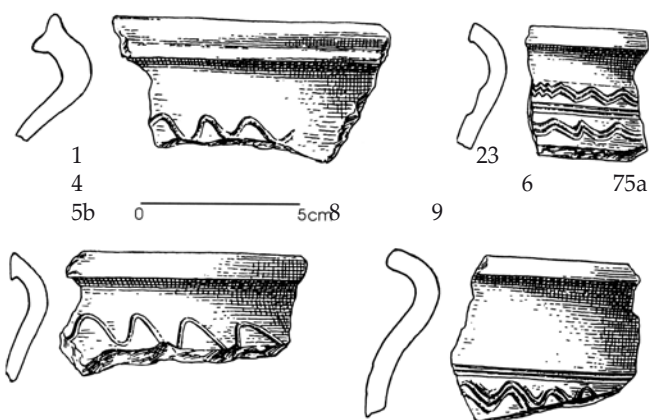
Lokalizacje grupy północno-karpackiej podkreślają ważną pod koniec IV i w pierwszym trzydziestoleciu V w. n.e. pozycję rzeki Poprad, jako arterii komunikacyjnej łączącej nasze tereny z obszarem za północnym grzbieciem Karpat. Przed pojawieniem się pierwszych Słowian kraina pod Tatrami jeszcze czasowo wyludniła się.

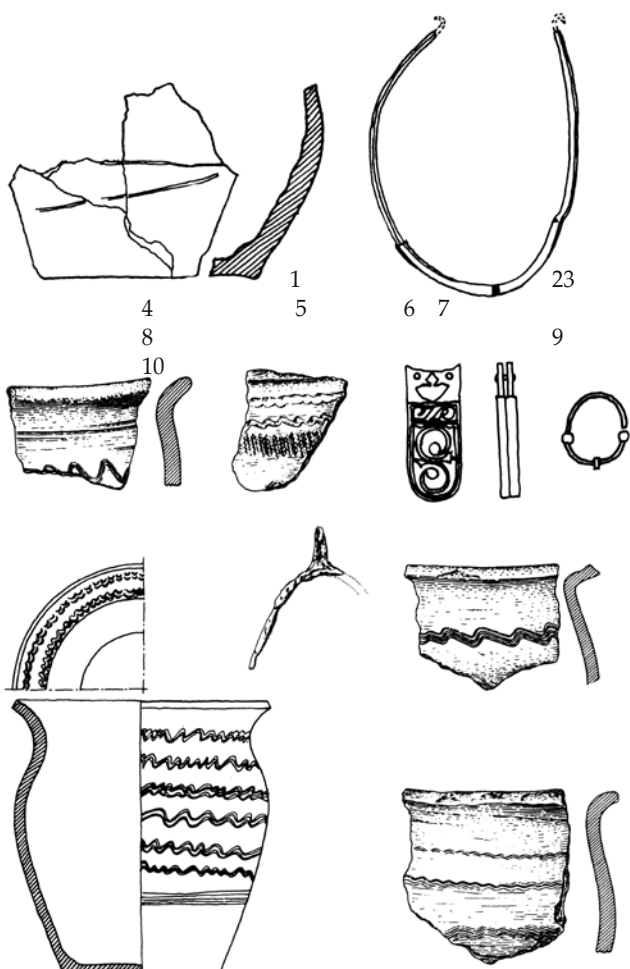
Ryc. 83. Wybór znalezisk z wczesnego i późnego okresu wpływów rzymskich. 1-3 – naczynia z obiektu 9/1983 z Hrabuszyc – Pod Zelenou horou; 4 – misa wykorzystana jako popielnica ze Spiskiego Czwartku – Pod gelendrami; 5 – misa zdobiona ornamentem stempelkowym grupy północnokarpackiej z Veľkiej Lomnicy; 6, 7 – fragment naczynia z zachowanym uchem zdobiony ornamentem wysłwiecanym oraz przęślik z Veľkiej Lomnicy – Helenin dvor; 8 – przęślik z Tvarožnej (Tvarožná) – Pod Bokvaldom.

Ryc. 84. Nowa Wieś Spiska – Pod Kudlovcom. Naczynie uważane dawniej za wczesnosłowiańskie, najprawdopodobniej pochodzi jednak z późnego okresu rzymskiego.

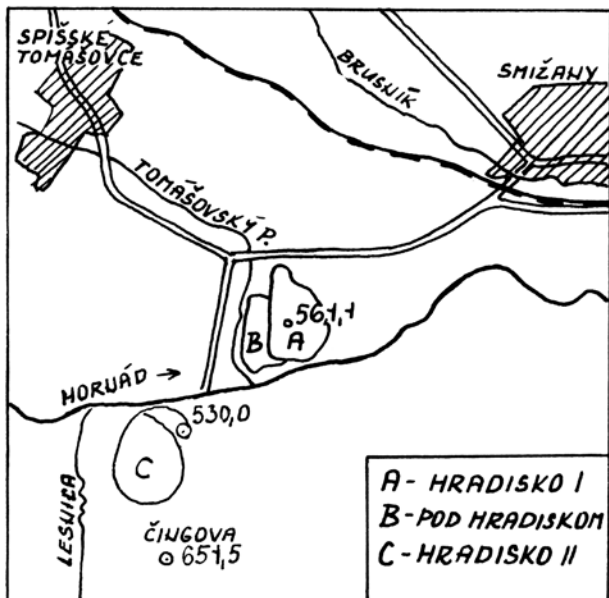
Ryc. 89. Spiskie Tomaszowce, Pod Hradiskom I. Wybór znalezisk z młodszego horyzontu (2. połowa IX–X w.). 1–4 – ceramika; 5a, b – żelazna ostroga, 6–9 żelazne grotty strzał.

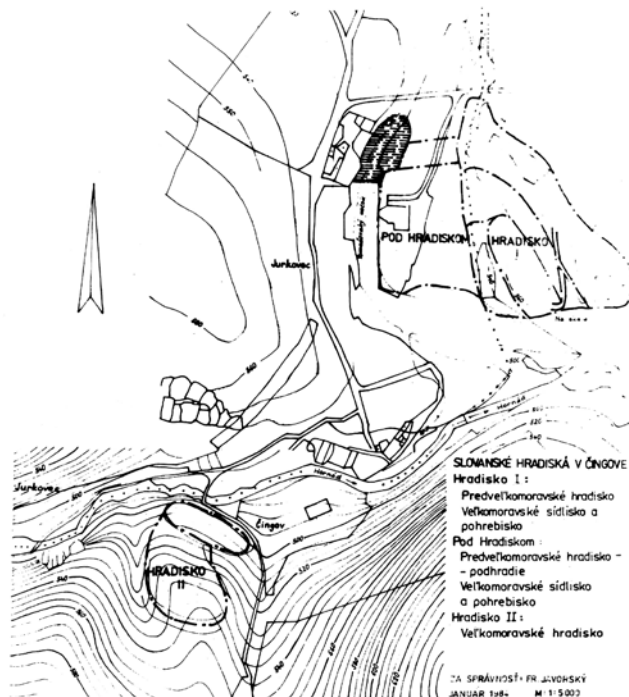
Ryc. 88. Spiskie Tomaszowce – Pod Hradiskom I. Wybór słowiańskich znalezisk z horyzontu przedwielkomorawskiego (koniec VIII – początek IX w.). 1, 3, 4, 7, 9, 10 – ceramika; 2 – miedziany naszyjnik albo półwytwór; 5 – brązowe okucie końca pasa; 6 – zausznica; 8 – fragment żelaznej ostrogi.

Wczesne średniowiecze VIII–XII/XIII w.

Warunki dla pojawienia się pierwszych fal osadników słowiańskich na terenie dzisiejszej Słowacji zaistniały dopiero po opuszczeniu dorzecza środkowego Dunaju przez znaczną część osiadłych tam wcześniej plemion germańskich, co nastąpiło na przełomie V i VI w. Uwagi o udziale naszego obszaru w rozwoju etnogenetycznym Słowian w odległej przeszłości, a więc przed pojawieniem się znanych historycznie Słowian na progu wczesnego średniowiecza, pozostają w sprzeczności z krytycznie ocenianymi źródłami historycznymi i archeologicznymi. W kulturze materialnej najstarszego horyzontu słowiańskiego z pierwszej połowy VI w. (rozważa się obecność Sklawinów) dotychczas nie stwierdzono elementów wcześniejszego rozwoju w tym miejscu. Przez pewien czas przypisywano kulturze wczesnosłowiańskiej znaleziska z Nowej Wsi Spiskiej (Pod Kudlovcom) datowane bez wystarczających podstaw na V–VI w. Ceramika z tego stanowiska, przede wszystkim zaś ręcznie lepiące beczułkowate naczynie o krótkiej szyi (ryc. 84), znajduje jednak analogie wśród germańskiej ceramiki z okresu wpływów rzymskich i wczesnego okresu wędrówek ludów. Słowianie w VI–VII w. wybierali na miejsca osiedlenia ciepłe obszary nizinne

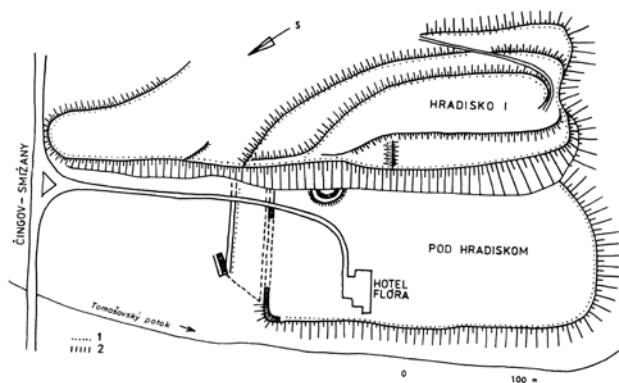

Ryc. 85. Lokalizacja słowiańskich grodzisk na Czingowie w Słowackim Raju.

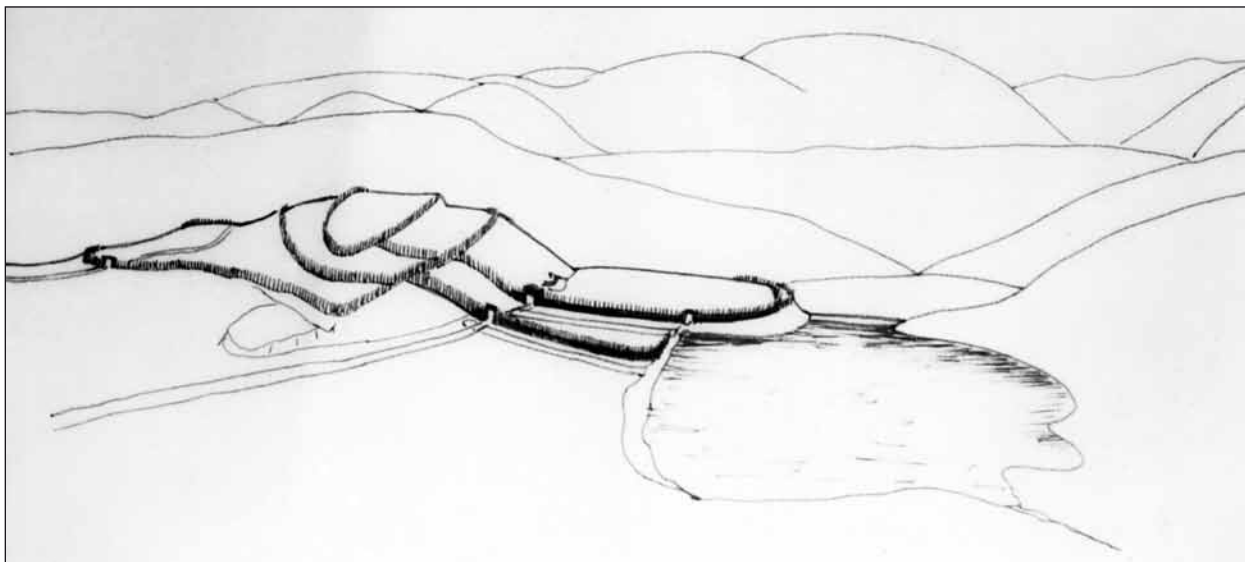

o dobrych glebach. Położony wysoko Spisz takich warunków nie spełniał. Nie dziwi zatem, że najstarsze ślady osadnictwa słowiańskiego pojawiają się tam dopiero w okresie przedwielkomorawskim, tj. w VIII w.

Materiały archeologiczne wskazują na kontynuację osadnictwa od VIII do XIII w. Obecnie znany cały szereg stanowisk słowiańskich/słowackich. Na jednym z nich na Czingowie położonym w południowej części Kotliny Hornadzkiej przeprowadzono wielosezonowe badania wykopaliskowe. Ich wyniki są obecnie, po ponad 30 latach, systematycznie opracowywane (ryc. 85). Hradisko I (pogranicze miejscowości Smižany i Spisské Tomášovce) znajduje się na wapiennej turni nad lewym brzegu Tomášovskiego potoku przy jego ujściu do Hornadu (kota 561). Terasowa forma wzniesienia jest sztucznym tworem ukształtowanym tak, by ułatwić wzniesienie zabudowy. Na skrajach teras znajdowały się palisady albo wały. Według F. Javorskiego od wschodu i północy Hradisko I miało trzy linie umocnień. Do zachodniego, stromo opadającego stoku, przylegały fortyfikacje podgrodzia oznaczonego nazwą Pod Hradiskiem I. Między szosą wiodącą do hotelu „Flóra” a wzniesieniem, na którym znajduje się grodzisko, odsłonięto starannie wykonaną drogę dojazdową prowadzącą na podgrodzie przez dwie bramy. Zewnętrzne

Ryc. 86a. Smižany i Spisské Tomášovce. Zdjęcie lotnicze oraz schematyczny plan umocnień Hradiska I i podgrodzia Pod Hradiskom I (1 – palisada, 2 – wał o konstrukcji rusztowsko-skrzyniowej przebadany w roku 1976).

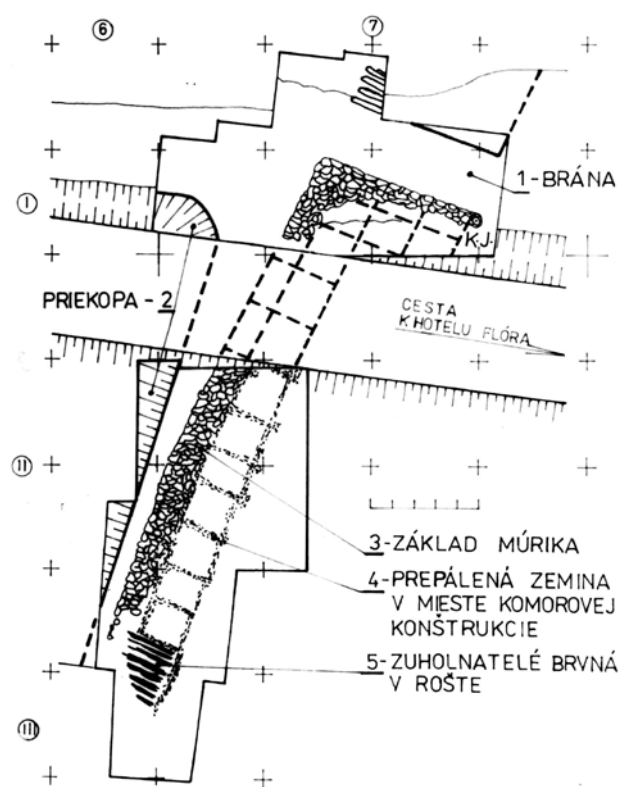

Ryc. 87. Proponowana hipotetyczna rekonstrukcja przedwielkomorawskiego grodziska na Czingowie.

umocnienia spoczywały na drewnianej konstrukcji skrzyniowej wypełnionej gliną. Przed zewnętrzną ścianą wału znajdowała się szeroka na 8 m i głęboka na 3–3,3 m fosa zorientowana na osi Hradisko I – Tomášovský potok. Przebadano również drugą linię umocnień położoną bliżej budynku hotelu. Jej konstrukcja składała się z licowego suchego muru szerokiego na 1,2 m i zrębowych izbic o szerokości 2,1 m wypełnionych gliną wybraną z fosy, które dostawiono do wewnętrznej ściany muru. Wał wysoki prawdopodobnie na około 5 m miał przy podstawie 3,3 m. Brama (długość 7,5 m) w opisywanym wale znajdowała się u podnóża wzniesienia i miała

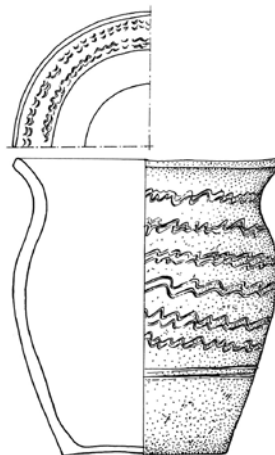
charakter tunelu. Podstawa fortyfikacji przy Tomaszowskim Potoku była węższa ze względu na to, że zbocze jest tu bardziej strome i mur nie musiał być aż tak wysoki. Umacniała go dodatkowo palisada. Poza główną bramą odkryto jeszcze dwie inne mniejsze. Pierwszą wchodziło się na teren między murem a palisadą nad wspomnianym potokiem, drugą odprowadzano wodę deszczową do zbiornika powstałego po zatamowaniu Tomášovskiego potoku (ryc. 86 a–b; 87). Silne ślady przepalenia wału świadczą o jego strawieniu przez pożar. Gród prawdopodobnie zniszczyły oddziały wielkomorawskie w 1. połowie IX w. w czasie podboju Spisza. Na podgrodzium

Ryc. 86b. Smižany i Spiskie Tomszowce – Hradisko I – „akropol” w czasie badań w roku 1995. Odsonięte relikty kamiennych umocnień wczesnośredniowiecznych, które wzniesiono ze zlepieńców, na konstrukcjach wcześniejszego grodu kultury puchowskiej, wybudowanych z wapieni (po lewej). Pod Hradiskom I – odcinek umocnień z bramą (po prawej).

Hradiska I stwierdzono kilka typów obiektów, zarówno zagłębionych, jak i naziemnych. Na Słowacji i Morawach zagłębione obiekty osadowe o kształcie zbliżonym do prostokąta, wydłużonego owalu czy nerkowate z nieckowatym zagłębieniem i kamiennym paleniskiem są znajdowane najczęściej na obszarach górskich oraz pogórzach. Są to pozostałości dolnych części budynków mieszkalnych i gospodarczych krytych dachem dwuspadowym. Obiekty naziemne wystąpiły przy wewnętrznej ścianie wału, średnio przy samym wale oraz wewnątrz podgrodzia. Na ich istnienie wskazywała wyraźna koncentracja znalezisk, zwłaszcza związanych z paleniskami. W większości były to budynki zrębowe, niektóre z centralnie umieszczonym zagłębieniem. Obiekty te ramowo datuje się na VIII–X w. Ze starszym horyzontem datowanym na koniec VIII–początek IX w. (ryc. 88) poza archaiczną ceramiką łączy się np. miedziany naszyjnik z zagiętymi haczykowato końcami (obecnie uważany za półsurowiec miedzi wzbogaconej ołowiem), brązowa zausznica, ostroga z haczykowatymi zaczepami, późnoawarskie jęczyczkowate zakończenie końca pasa zdobione stylizowanymi główkami zwierząt, z nitami mocującymi o okrągłych główkach, późnoawarskie brązowe ozdobne okucie pasa innego typu – ramowe. Czas zniszczenia wału w 2. połowie IX w. wyznaczają następujące znaleziska: ostroga o krótkim profilowanym bodźcu i trójkątnych płytkach (zaczepach) z dwoma otworami oraz niektóre typy grotów strzał (ryc. 89, 90). Kiedy Hradisko I wraz z podgrodziami zniszczył pożar, na ruinach starych obiektów zbudowano nowe domostwa, a w niezamieszkałej strefie na podgrodziu zaczęto chować ludzi. Wspomnieć można dwa groby dziecięce z wyposażeniem, na które składały się m.in. dwa żelazne nożyki, nożyce, topór typu „bradatica”, okute wiaderko. W innym grobie poza wiaderkiem znaleziono zausznice z winogronowatym wisiorkiem ze zdobionym dolną częścią kabląka (typ velehradzki). Grób dorosłego osobnika odkryto ok. 2 m od wewnętrznej ściany wału grodziska. Zmarłych składano w pozycji na wznak z rękami wyciągniętymi wzdłuż ciała, zorientowanych na osi zachód (głowa) – wschód (nogi). Na północny wschód od Hradiska I, na stanowisku Sedlo Pod Hradiskom I, przebadano kolejne pochówki. W Smiżanach, na stanowisku Štrkovisko II w czasie eksploatacji żwirów jeszcze w roku 1967 natrafiono prawdopodobnie na grób szkieletowy. Jako wyposażenie włożono zmarłemu mały niekształtny garnek zdobiony nieregularnymi liniami falistymi (ryc. 91). W Muzeum Podtatrzańskim w Popradzie znajdują się esowate kablączki skroniowe pochodzące ze zniszczonego cmentarzyka słowiańskiego z Nowej Leśnej, które reprezentują młodsze pochówki

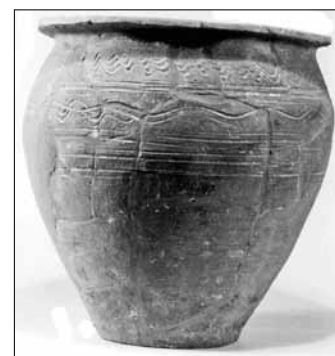
z okresu od X (?) po XII w. Ich dokładnej lokalizacji prawdopodobnie nie uda się ustalić, wiadomo jedynie, że znaleziono je w czasie wydobycia piasku na zachodnich krańcach miejscowości. Ślady wczesnośredniowiecznego osadnictwa odkryto podczas badań pradziejowego grodziska Tureň koło Witkoviec. Nie można jednak wykluczyć, że i tu natrafiono na pozostałości zniszczonego cmentarzyka. Wskazy-

Ryc. 90. Spiskie Tomaszowce – Pod Hradiskom I. Wybór charakterystycznych naczyń garnkowatych z VIII–X w.

wałaby na to obecność fragmentów kości ludzkiej ręki, pojedyncze ułamki ceramiki i żelazny strzał z zadziornymi z IX w. (ryc. 92 a–c).

Przed wielkomo-rawski grób Hradisko I odgrywał zapewne znaczną rolę w czasach ustroju plemiennego, o którym informują źródła pisane. Na czele grup plemiennych stali wojewodowie, których wybierali wolni członkowie zbrojnych drużyn. Społeczeństwo, poza nieliczną grupą jeńców wojennych, było wolne i wobec zwierzchności zobowiązane do tzw. „daniny za pokój” (*tributum pacis*). Południowa część obecnej Słowacji wchodziła w skład kaganatu awarskiego. W czasie wojen awarsko-frankońskich

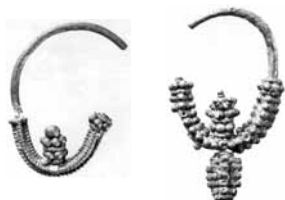
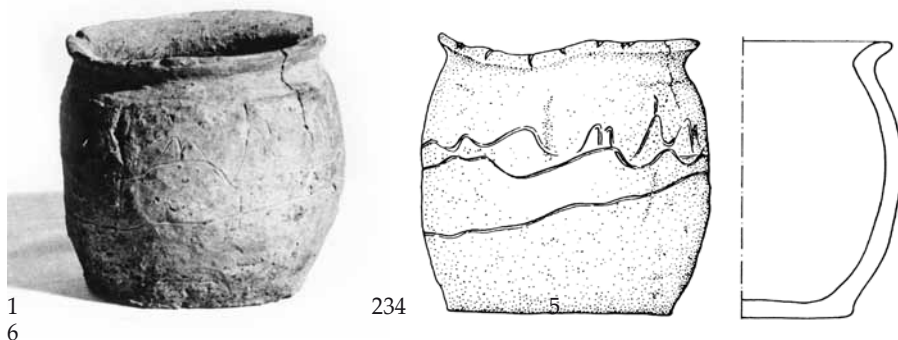
na przełomie VIII i IX w. prawdopodobnie doszło do zjednoczenia Słowian zamieszkałych na terenie dzisiejszej zachodniej oraz środkowej Słowacji pod władzą książąt z Nitry. Około roku 830 książę mo-

wego, który w połowie X w. Konstantyn Porfirogeneta nazywał Wielką Morawą, było zróżnicowanie społeczne ludności. Stabilizację zapewniła warstwa uprzywilejowanych wojowników morawskich, na

czele których stali książęta. Na obszarach świeżo przyłączonych to właśnie oni organizowali lokalne społeczności według przyjętych przez siebie wzorców (najczęściej frankońskich). Na terenie obecnej Słowacji z ich działalnością łączą się początki organizacji grodowej, która później przekształciła się w system

komitatów, gdy tereny te zajęli Węgrzy. Polityczna i kulturalna przynależność Spisza do wielkomorawskiej sfery kulturowej znajduje odbicie w kulturze materialnej, zwłaszcza za panowania Świętopelka I, który w latach 874–894 prowadził politykę ekspansji.

Chociaż na Hradisku I osadnictwo trwało również w XI–XIII w. (świadczą o tym znaleziska ceramiki) uważa się, że po upadku tego wielkomorawskiego centrum w 2. połowie IX w. Słowianie wybudowali inny mniejszy gród (wymiary ok. 150 x 230 m) na prawym brzegu Hornadu na wysuniętym cyplu (kota 530) wzniesienia Czingow. Chodzi o Hradisko II składające się z grodu na górnym wyłaszczeniu i podgrodzia na wysokiej terasie nadzalewowej od strony północno-wschodniej. Właśnie tam znaleziono skarb(?) żelaznych narzędzi rolniczych i ceramikę wielkomo-

Ryc. 91. Znaleziska grobowe ze Spiskich Tomaszowiec, Pod Hradiskom I (4–6) i Smižan – Štrkoviska II (1–3). 1, 2 – miejsce odkrycia grobu w roku 1967 oraz naczynie z IX–X w. z naruszonego grobu.; 4, 5 – srebrne zausznice z IX–X w.; 6 – grób 1/1975.

rawski Mojmir przyłączył nitrzańskie księstwo Pribiny do swego państwa. Po tym fakcie na ponad siedemdziesiąt lat potęga Morawian ustabilizowała się w północnych partiach dorzecza środkowego Dunaju. Cechą charakterystyczną owego tworu państwo-

rawską, opublikowany przez B. Polla w 1958 r. i V. Budinskýego-Kričkę w roku 1965 (ryc. 93). W latach 1997–1998 na podgrodzium Hradiska II przeprowadzono badania weryfikacyjne. Okazało się, że i tu, podobnie jak na przedwielkomorawskim Hradi-

sku I, istniał wał (jego znaczna część osunęła się do Hornadu), złożony z kamiennego lica i skrzyń wypełnionych gliną, o całkowitej szerokości u podstawy około 3,3 m. Po stronie wewnętrznej wału natrafiono na dostawione doń zagłębione obiekty z pozostałościami palenisk. W ich wypełniskach oraz w warstwie kulturowej przeważała ceramika wielkomorawska, wystąpiły także groty strzał, żelazne kowadełko, sprzączka, żużel, kości zwierzęce, węgle drzewne oraz polepa ze ścian wspomnianych prawdopodobnych domostw. Jednocześnie na „akropolu” Hradiska II potwierdzono istnienie wału o konstrukcji podobnej, jak na podgrodziu. Obecność ceramiki z XII–XIII w. świadczy o kontynuacji osadnictwa na tej warowni. Przedstawione fakty zdają się świadczyć, że w dalszym ciągu funkcjonował tu ośrodek polityczny podlegający zwierzchniej, centralnej władzy książąt nitrańskich*.

Podjęmując pewne ryzyko można przypuszczać, że położona na południe od Czingowa góra Matka Božia (kota 905,5) była pogańskim miejscem kultowym przodków dzisiejszych Słowaków, podobnie też sądzi się o kilku miejscach na Spiszu o nazwie Baba – Babiná (Swit,

od wiejskiego zaplecza, co poświadcza gęsta sieć osad otwartych zlokalizowanych na terasach Hornadu, jak też Popradu oraz szeroko rozumianym

Ryc. 92a. Wybór znalezisk wczesnośredniowiecznych. 1–3 – esowate kabłączki skroniowe z X–XII w. z Nowej Leśnej; 4 – żelazny grot strzały łuku z Witkowiec – Turni.

Ryc. 92b. Domniemane grodzisko wczesnośredniowieczne na Jeruzalemskim vrchu w Kieżmarku (na obrazie I. Spöttla i na współczesnej fotografii).

Spiska Teplica) i inne). Na szczycie wspomnianego wyżej wzniesienia stwierdzono ślady wałów ziemnych. Na północnym, wschodnim i południowym skraju terasy zaobserwowano garb wyznaczający zapewne linię wału lub muru. Pośrodku wypłaszczenia znajdują się pozostałości kamiennej konstrukcji tworzącej w rzucie poziomym ścień o średnicy 12–15 m. Jednak do tej pory nie prowadzono tam badań wykopaliskowych.

Znaleziska z czingowskich grodzisk dowodzą, że warownie wzniesiono na polecenie władzy książęcej. Centra władzy były ekonomicznie zależne

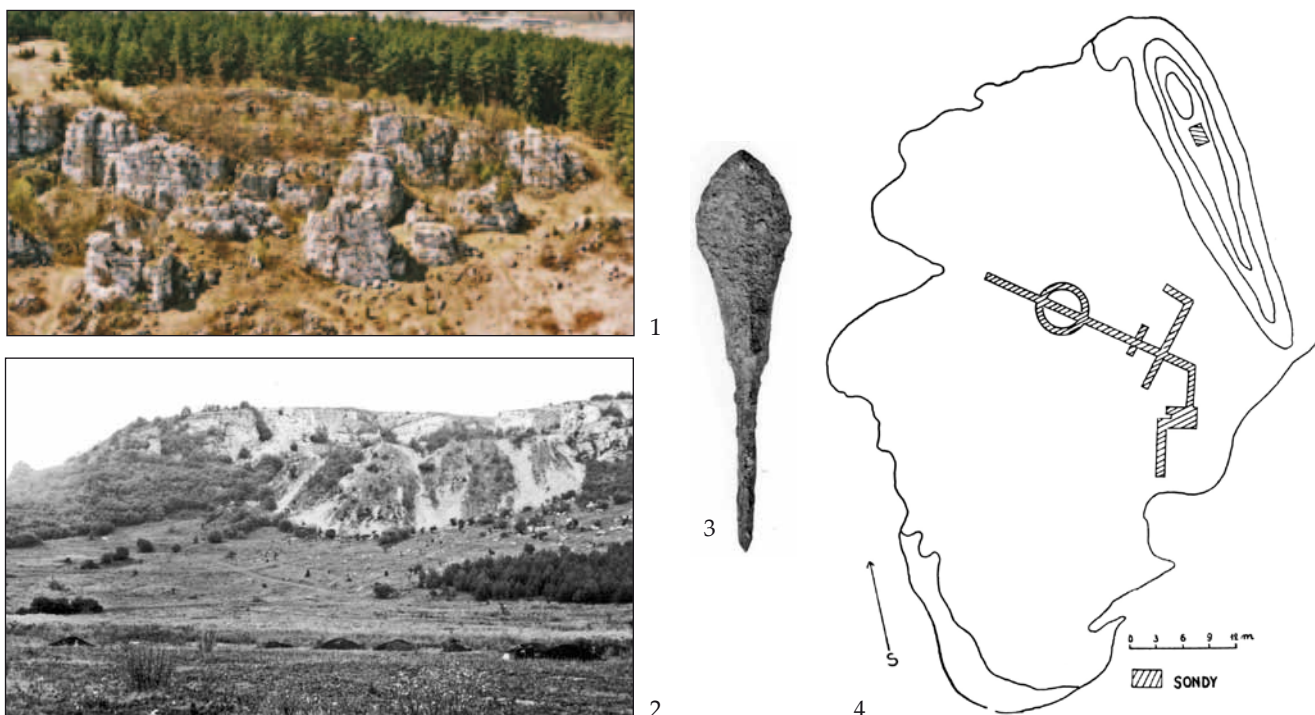
rejonie Podegrodzia Spiskiego z domniemanym centralnym grodem na Drewniku. Żadne grodzisko w dorzeczu rzeki Poprad nie zostało do dzisiaj jednoznacznie zidentyfikowane. Nie był nim ani Jeruzalemski vrch, ani wzniesienie, na którym leży Sobota Spiska (Spišská Sobota, dotychczas brak znalezisk). O istnieniu grodziska z hipotetycznymi umocnieniami mówi się w Popradzie-Maciejowcach (stanowisko Zadné rovne, na lewoobrzeżnej terasie Popradu). Próbowano tu zlokalizować grodzisko rzekomo otoczone wałem o konstrukcji izbicowej. Dzisiaj wał ten jest ledwie widoczny, ale liczne zna-

* Zobacz następny rozdział autorstwa Martina Homzy, s. 126 n. (uw. red.).

leziska z VIII–X w. świadczą, że wówczas był to ośrodek tętniący życiem. Odnosi się to też do przeciwnego brzegu Červeného potoka, gdzie w miejscu wielkomorawskiej osady znaleziono masywną siekieropodobną grzywnę datowaną od końca VIII do 1. połowy IX w. Z tegoż stanowiska znane są dwie inne grzywny siekieropodobne – jedna miniaturowa, druga nieznanego typu, przechowywane w Muzeum Podtatrzańskim.

Inna osada przodków dzisiejszych Słowaków została częściowo przebadana w Horce-Kiszowcach (Na borovské). W wypełniku półziemianki z 2. połowy IX–X w. znaleziono typową słowiańską ceramikę, dwa dwustożkowate przeszłiki gliniane, tarcz-

zajmował przestrzeń około 1,6 ha. Umocnienia usytuowane w północnej i wschodniej części skalnego cypla wzniesiono w konstrukcji drewniano-kamiennej. Wał ten miał około 50 m długości, maksymalnie 9 m szerokości i 2 m wysokości. Z pozostałych stron gród chroniły strome urwiska masywu trawertynowego. Oślaniały go również fortyfikacje na wysuniętej Ostrej hore, gdzie poza ceramiką z IX–X w. znaleziono żelazny grot strzały. Znaczna część grodziska została zniszczona w czasie eksploatacji trawertynu, dlatego nie można określić jego dokładnej powierzchni. Na podstawie ceramiki gród można datować na IX–XI w., ale znajduje się tam również fragmenty naczyń z XIII w., kiedy warownia traci na

Ryc. 92c. Grodzisko na Drewniku w Podegrodziu Spiskim. a – widok ogólny; b – widok na południowo-zachodnią część wzgórza; c – plan stanowiska z lokalizacją wykopów sondażowych; d – żelazny grot strzały z IX–X w.

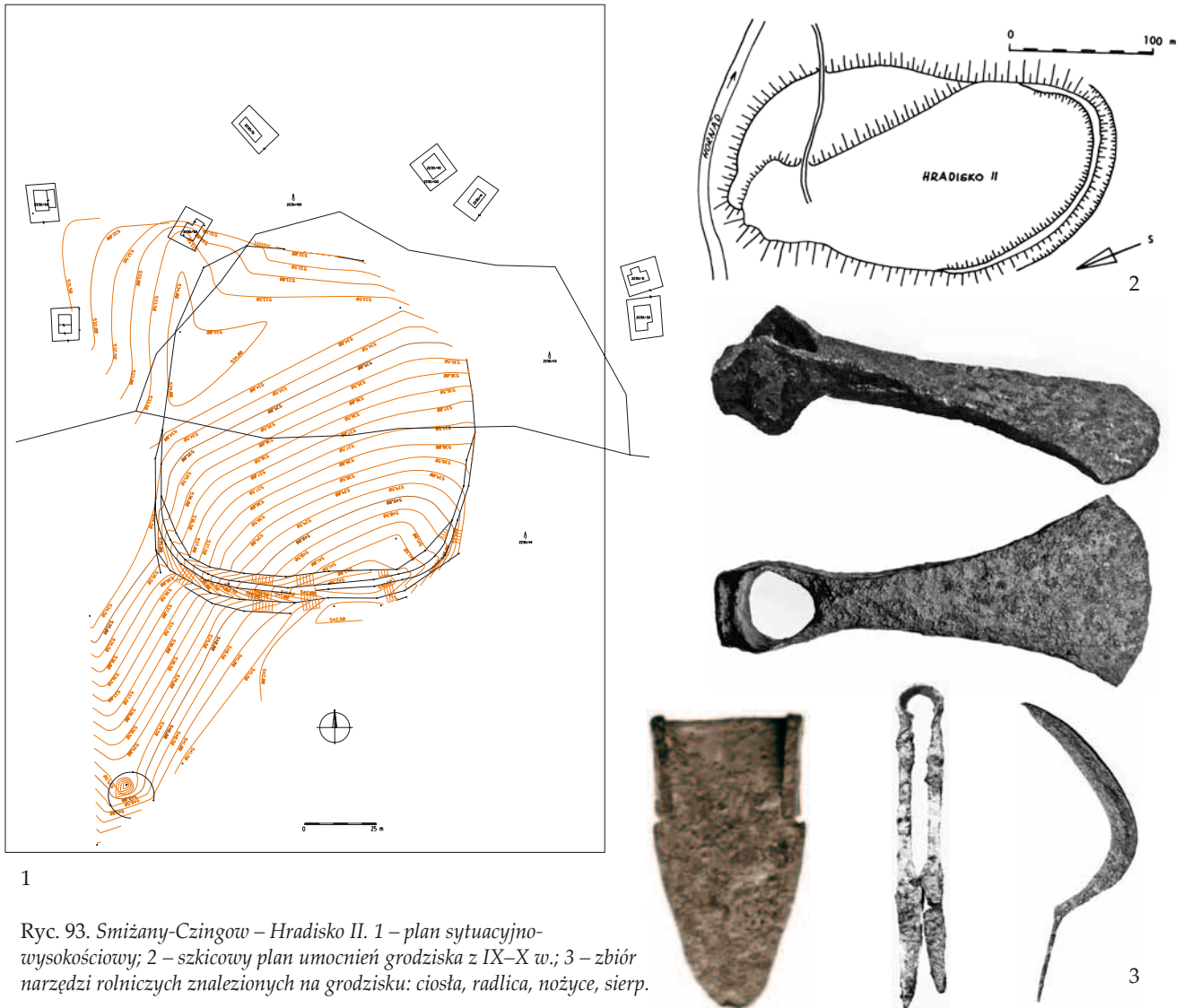
kę, kościane szydło, wyroby żelazne (bryłka żuźla, igła – szydło?, dwa nożyki), kości zwierzęce, polepę i wtórnie użyte pradziejowe wyroby kamienne (obsydianowy odłupek, fragment toporka? i kamiennej podstawki?). O obecności urządzeń grzewczych świadczą węgle drzewne i pokruszone przepalone kamienie. To najwcześniejsze stwierdzone dotychczas domostwo przodków dzisiejszych Słowaków w Kotlinie Popradzkiej. Podobny charakter miały dwie półziemianki ze Sławkowa Wielkiego, które są datowane na XII–XIII w.

Prawdopodobnie dopiero po zniszczeniu przedwielkomorawskiego grodu na Czینگowie powstał w ciągu IX stulecia mały gród na południowo-zachodnim cyplu trawertynowego wzgórza Drewnik koło Podegrodzia Spiskiego (pierwotnie mylnie lokalizowany w miejscowości Włochy Spiskie), który

znaczeniu na rzecz sąsiedniego Zamku Spiskiego. Na Drewniku uchwycono dna obiektów z jarami postępowymi i pozostałościami słupów z konstrukcji ścian. Przyjmuje się, że Ladová jaskinia, znajdująca się w południowo-zachodnim zboczu pod grodziskiem, służyła mieszkańcom jako miejsce pobierania wody pitnej. W jaskini natrafiono na znaleziska datowane od pradziejów po średniowiecze, jednak wczesnośredniowiecznych słowiańskich nie odkryto. Poza ceramiką na horyzont zaniku osadnictwa na Drewniku wskazuje też moneta czeskiego księcia Oldrzycha z roku 1024. Do chwili obecnej bardzo niewiele wiemy o charakterze i znaczeniu domniemanych grodzisk na Drewniku i Jeruzalemskim vrchu w Kieżmarku oraz Zielonej hore w Hrabuszycach. Przypuszcza się, że pełniły tylko funkcję strażnic i refugium. Podobną rolę można przypisać

niebadanemu dotychczas systematycznie przypuszczalnemu grodzisku w Letanowcach, stanowisko Ihrík (Brehulec), które było znane już w roku 1925; w wyniku późniejszych badań powierzchniowych określono je jako prehistoryczną wyżynną osadę ze śladami umocnień. Na grodzisku nie przeprowadzono prac wykopaliskowych, stąd datowanie fortyfikacji jest dyskusyjne. Odkryto tam fragment topora

ceramiki słowiańskiej. Egzemplarz z Białej Spiskiej z jednej strony zdobi motyw roślinny, druga strona jest zaś gładka, zaopatrzona w nity (ryc. 95). Pojedyncze znalezisko nie stanowi dowodu na bardziej systematyczne przenikanie nomadów na ten teren. Mimo że najstarsze znaleziska z końca IX w. pochodzą z nizinnych terenów w dorzeczu górnej Cisy, to górskie partie wschodniej Słowacji w ciągu X stule-

Ryc. 93. Smižany-Czingow – Hradisko II. 1 – plan sytuacyjno-wysokościowy; 2 – szkicowy plan umocnień grodziska z IX–X w.; 3 – zbiór narzędzi rolniczych znalezionych na grodzisku: ciosła, radlica, nożyce, sierp.

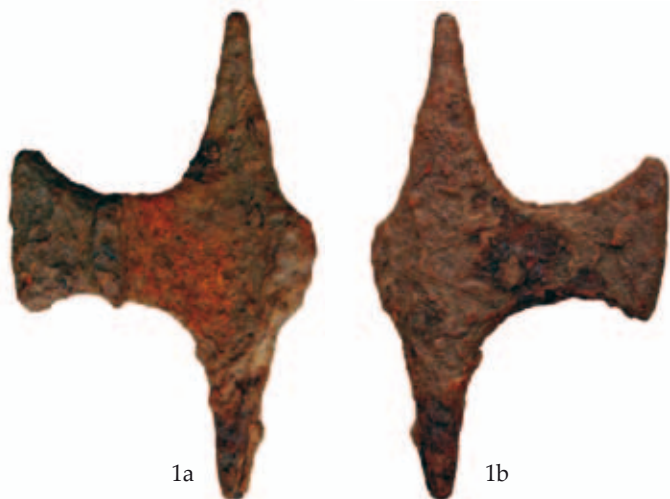
typu „bradatica” z długimi wąsami i tępym obuchem (ryc. 94). Podobne znaleziska z terenu Słowacji i Moraw, zwłaszcza z zespołów grobowych, są interpretowane jako broń i datowane na wiek IX. Jest to drugi tego typu zabytek z terenu Spisza – pierwszy to grobowe znalezisko z grodziska na Czingowie.

Z północnej Słowacji pochodzi luźne znalezisko starowęgierskiego* (IX/X–X w.) sercowatego okucia pasa dokonane w Białej Spiskiej – stanowisko Nohgang, skąd znane są również pojedyncze ułamki

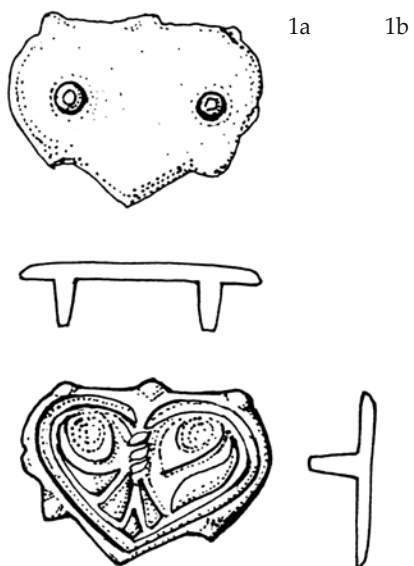
cia znajdowały się na uboczu głównych szlaków ich napływu, w przeciwieństwie do Niziny Naddunajskiej. Na Spisz okucie mogło się dostać albo jako łup wojenny, albo drogą wymiany handlowej. Podobne okucia pasów – jak też inne znaleziska staromadziarskie z okresu od końca IX w. do połowy X w. – sporadycznie odkrywane są także na północ od łuku Karpat. Horyzont staromadziarski reprezentują głównie cmentarzyska, liczne na terenie Węgier i południowej Słowacji. Analiza zespołów grobowych

* Michal Slivka uważa to znalezisko za kumańskie i datuje na XIII w. (uw. red.).

wykazuje, że sercowate okucia można podzielić na dwa typy: starszy – okazy bez ornamentu i profilowanego brzegu, oraz młodszy – zdobiony motywem roślinnym o profilowanych brzegach. Okucie z Białej Spiskiej należy do typu młodszego, datowanego przed połową X w. Najbliższe mu, choć innego typu, jest brązowe okucie końca pasa znalezione w Naszacowicach niedaleko Nowego Sącza. W przypadku

Ryc. 94. Letanowce – Ihrík/Brehulec, fragment topora wielkomorawskiego (tzw. „bradatica”).

Ryc. 95. Biała Spiska – Nohgang, staromadziarskie okucie pasa.

znalezisk luźnych na terenie Karpat i na północ od gór nie można wykluczyć pokojowego przenikania pojedynczych grup Madziarów, zwłaszcza w związku z wymianą handlową. Wprawdzie nie wiemy skąd i w jaki sposób opisana ozdoba znalazła się w Białej Spiskiej, ale jest świadectwem kontaktów pierwszych fal Madziarów z ludnością miejscową. Po zaniku wspomnianej słowiańskiej osady na stanowisku Nohgang osadnictwo przesunęło się na po-

łożone w pobliżu stanowisko Stredný hon w katastrze miejscowości Buszowce, gdzie nagromadzenie materiału ceramicznego wskazuje na istnienie tam osady funkcjonującej od przełomu XII i XIII w. po wiek XV. Najprawdopodobniej chodzi o pograniczną osadę Stragar, wymienioną w źródłach pisanych w 1282 r. Mieszkańcy tej osady, być może wraz z załogą wojskową obcego pochodzenia, czuwali nad bezpieczeństwem szlaku prowadzącego wzdłuż rzeki Poprad do Polski i na Ruś Kijowską. W razie konfliktu z Polską mieli oni razem z innymi mieszkańcami Spiszu ochraniać przed nieprzyjacielem graniczne zasieki na terenie tzw. Bramy Węgierskiej, na wzgórzu zwanym obecnie Tatárka nad rzeczką Belá na północ od Buszowiec.

Niezależną pozycję miały udokumentowane źródłowo w XII–XIII w. specjalne jednostki wojskowe – spisy kopijnicy (*lanzeati*). Część badaczy słowackich nie wyklucza, że formacja ta wykształciła się jeszcze w okresie wielkomorawskim. Nauka słowacka przyjmuje, że osady kopijników zamieszkiwali Słowacy. Osady te byłyby lokalizowane na granicach wielkomorawskich okręgów grodowych, bezpośrednio podporządkowanych księstwu nitrzańskiemu, które podlegało węgierskim Arpadom*. Na gruntach dziesięciu miejscowości zaliczanych do kopijnicznych

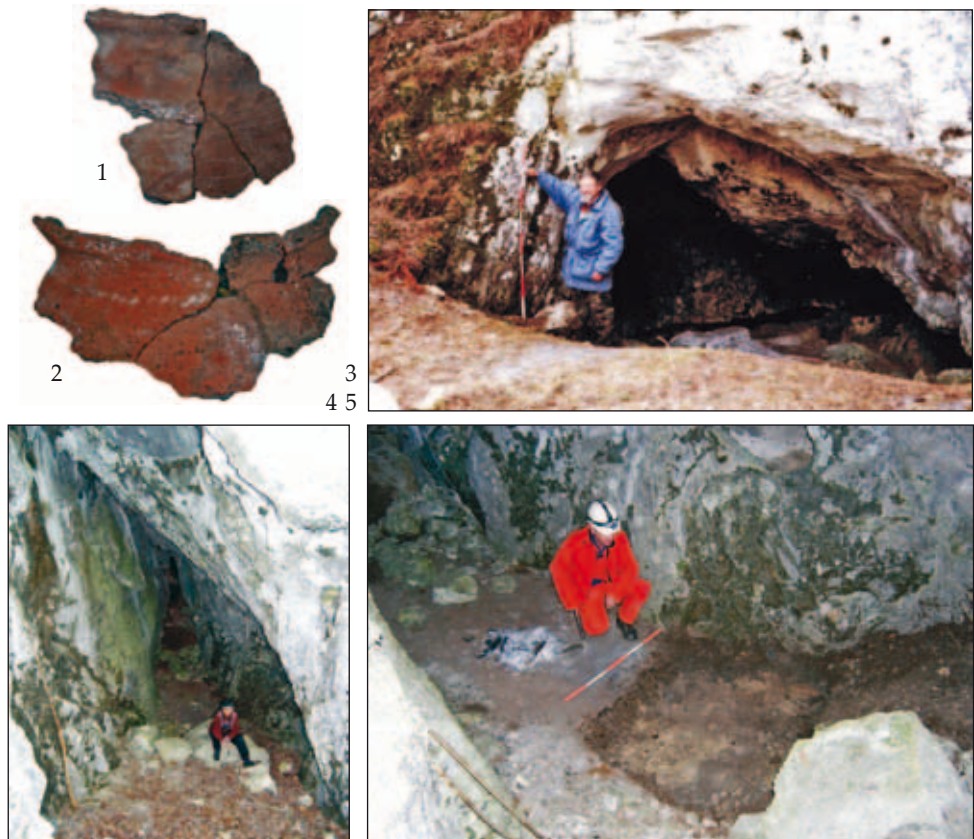
odkryto podczas badań powierzchniowych (a niekiedy wykopalisk) ślady osadnictwa z VIII–X w. Wymowa źródeł archeologicznych pozwala uznać słowackie pochodzenie kopijników za prawdopodobne, natomiast rozmieszczenie ich osiedli w centralnej części Spiszu pośrednio wyklucza pełnienie przez nich funkcji strażników granic lub szlaków o znaczeniu państwowym, co niejednokrotnie przypisuje się im w literaturze. Badania wykopaliskowe osad tej grupy znajdują się w stadium początkowym. Systematycznie przebadano jedynie Zalużany (nowsze Stefanowce) położone na północny wschód od miejscowości Niemeszany, które jednak stały się osadą kopijników dopiero w końcu XIII stulecia. Częściowo przebadano kopijnicze Komarowce (Komárovce) na wschód od Horki, następnie Kapustnice w Horce-Primowcach czy obiekty sakralne we Wilkowej-Lewkowcach i Marcelowce we Wilkowej – na Horanskim. Posługując się wy-

* Patrz następny rozdział pióra Martina Homzy, s. 130 n (uw. red).

łącznie metodami archeologicznymi, trudno jest jednak stwierdzić obecność kopijników. W istocie chodzi przecież o uchwycenie warstwy szczególnej, do pewnego stopnia uprzywilejowanej, która w przypadku konfliktów wojennych musiała wystawić do armii królewskiej pewną liczbę zbrojnych, tzn. kopijników/lancetników. Obecny stan badań wykopaliskowych nie pozwala na wydzielenie z zespołu pozyskanych przedmiotów inwentarza charakterystycznego dla kopijników, poza żelaznym grotem kopii – bronią charakterystyczną dla tej formacji. Jeden z takich okazów znaleziono w tzw. „zanikłej” wsi Balistarii – Strelce w Czwartku Spiskim, ale można go datować nawet na późne średniowiecze (XIV–XV w.).

Ciągłość osadnicza na terenie Spisza w VIII–XIII w. udokumentowano nie tylko na dawnych grodziskach wielkomorawskich, ale również na otwartych osadach typu wiejskiego. Dotychczas większość z nich została rozpoznana jedynie metodą badań powierzchniowych (Dolany – Pod Brusnikiem, Horka-Primowce – Kapustnice, Niemeszany – Močiare I/Medze, Nowa Wieś Spiska – Malé pole, Spiska Teplica – Brehy, Wilkowa – Pri prednej priekope i inne). Na nieprzerwany rozwój osadnictwa wskazują znaleziska ceramiki datowanej od VIII/IX w. aż do XII/XIII w. Zauważmy przy tym, że datowanie ceramiki na 2. połowę X–XII w. proponuje się na Spiszu wyjątkowo. Większość znalezisk ceramicznych otrzymuje ramową chronologię albo w granicach IX–X w., albo XII–XIII w. W tym ostatnim przypadku dotyczy to w rzeczywistości najczęściej ceramiki z wczesnej fazy późnego średniowiecza, tj. z okresu od 2. tercji XIII w. do 1. tercji XIV stulecia. Z tego punktu widzenia godny uwagi jest zespół zabytków pozyskany z obiektu osadowego ze stanowiska Olmár w Letanowcach, które leży na północny wschód od wsi, na lekko nachylonym na południowy wschód zboczu, powyżej prawego brzegu potoku Štvrtok. Zestaw form i ornamentyka naczyń wydobytych z obiektu pozwalają na ich

datowanie na X–XI w. Ceramika z tego horyzontu czasowego łączy w sobie cechy starszej tradycji wielkomorawskiej oraz nowe, bardziej zaawansowane, jak: lepsza jakość wypału, silniejsze profilowanie, tendencja do zmniejszenia grubości ścianek oraz umieszczanie w górnej partii brzuśca naczyń garnkowatych ornamentu przypominającego łożkowate nacięcia, typowego dla naczyń z XII–XIII w. Naczynia o takich cechach występują na Spiszu sporadycznie. Znajdują natomiast analogie w innych rejonach Słowacji, m.in. na stanowiskach: Bielowce (Bielovce), Komjatice czy Binia (Biňa).

Ryc. 96. Jaskinie ze śladami pobytu ludzi w X–XIII w. 1–3 Smiżany – Tri skalky (1, 2 – utamki ceramiki; 3 – wejście do jaskini); 4, 5 – Wernar – jaskinia Vernárka.

Mimo intensywnego słowiańskiego zasiedlenia Spisza w VIII–X w. nieznane są zupełnie znaleziska z jaskiń. Pojedyncze zabytki z IX–XI w. (które jednak mogą być nieco młodsze) pochodzą jedynie ze Smiżan – jaskinia Tri skalky. Jaskinia została niemethodycznie przebadana przez speleologów-amatorów, a zatem nie można wykluczyć tam osadnictwa wielko- czy powielkomorawskiego, którego pozostałości zostały zniszczone. Jaskinia leży przecież nad Smiżańską Maszą (Smižanská Maša) w pobliżu grodzisk na Czingowie, gdzie od VIII do XIII w. obserwujemy szczególną koncentrację osadnictwa przodków dzisiejszych Słowaków. W jaskiniach Spisza nie brakuje natomiast zabytków z XIII–XV w. (ryc. 96). Z tego okresu pochodzą odkrycia dokonane w 21

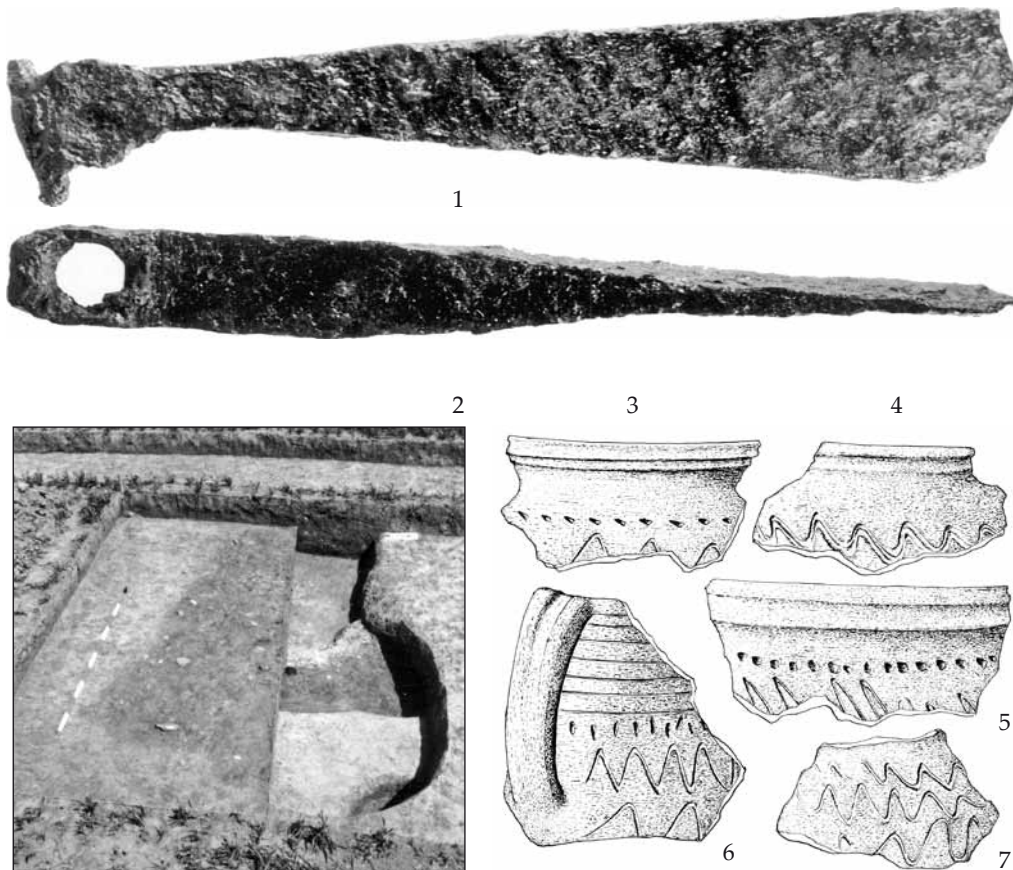
jaskiniach. Horyzont znalezisk ceramicznych o cechach trzynastowiecznych został udokumentowany przede wszystkim w Hrabuszycach – Mníchovej diere, Smižanach – jaskini Tri skalky, Łuczywnej – Lučivnianskej jaskyni 1, Wernaru (Vernár) – jaskini Vernárka, poza tym w Žehrze – Strecha, Poraczu – Šarkanovej diere oraz w Chyži. W większości były to ułamki naczyń garnkowatych, zdobionych łezkowatymi nacięciami w górnej partii brzuśca, i fragmenty naczyń cienkościennych, dekorowanych pojedynczymi liniami falistymi. Tak ornamentowaną

rawy) mobilizowały wtedy wszystkie siły przeciw nomadzkim najeźdźcom. Świadectwem tych działań było m.in. wzniesienie przez spiskich Niemców około połowy XIII w. ufortyfikowanego refugium na Letanowskiej Skale. Część ludności schroniła się wówczas za jego wałami, a część w okolicznych jaskiniach. Znajdowane w innych jaskiniach ślady ich wykorzystywania mogą mieć też związek z rozwijającą się aktywnością górniczą, która osiągnęła niebywały rozmach po najeździe mongolskim i napływie na Spisz nowej fali osadników niemieckich. Na aktywność tę wskazują

liczne obiekty górnicze (szyby, sztolnie, kopalnie, jamy po wydobywaniu rudy) zwłaszcza w rejonie Kozich Grzbietów (Kozie chrbty), Krasu Spisko-Gemerskiego i w Hnileckich vrchoch). Intensywne ślady działalności tego typu występują szczególnie w okolicy wsi Wernar, gdzie zabytki datowane na XIII–XV w. odkryto w jaskini Vernárka.

Z czasem, kiedy grody utraciły znaczenie, w działalności gospodarczej i handlowej na plan pierwszy zaczęły wysuwać się ośrodki targowe, jak Czwartek Spiski, Sobota Spiska, Kieżmark, Lewocza czy później Podegrodzie Spiskie. Powielko-

morawskie osady nadal zamieszkiwała ludność słowiańska, być może osiedlali się tam również uciekinierzy z terenu południowej Słowacji, którzy chronili się przed Węgrami. W Europie Środkowej w X w. uformowały się nowe rywalizujące ze sobą ośrodki państwowe. Ekspansja Piastów za Bolesława Chrobrego sięgnęła też na teren Spisza. Jednak te wydarzenia polityczne nie znajdują odzwierciedlenia w znaleziskach archeologicznych. Na przełomie wczesnego i późnego średniowiecza w wyniku koncentracji osadnictwa w nowo lokowanych miastach zanikło wiele osad o słabych szansach rozwojowych, a wzrosła ranga osiedli o większym potencjale gospodarczym (ryc. 97).

Ryc. 97. Znajdowane w jaskiniach i na terenach archeologicznych przedmioty z IX–XIII w. 1 – grzywna siekiropodobna z końca VIII–IX w. znaleziona w Wielkiej Łomnicy na lewym brzegu Červenego potoku; 2 – półziemianka z IX–X w. z Horki-Primowiec, Na borovské; 3–7 – wybór ceramiki z XIII w. z półziemianki z Wielkiego Slawkowa, w pobliżu ZDŠ.

ceramikę można datować na okres od 2. tercji XIII w. do 1. tercji XIV w. Większość trzynastowiecznych znalezisk ze spiskich jaskiń daje się powiązać z konkretnymi wydarzeniami historycznymi. W dokumencie fundacyjnym klasztoru kartuzów w Letanowcach – na Klasztorisku (Klaštorisko) z roku 1299, refugium na Letanowskiej Skale (udokumentowane obecnością wałów i znaleziskami ceramiki) identyfikuje się z miejscem zwanym Skała Schronienia/Skała útočišťa (*Lapis refugii*). Anonimowy kronikarz klasztoru donosił, że spiscy Sasi, którzy ufortyfikowali to wzgórze, wytrzymali tam z powodzeniem długotrwałe oblężenie Mongołów (1241–1242). Królestwo węgierskie oraz jego najbliżsi sąsiedzi (Polska i Mo-

Wybór wykorzystanej literatury

- Balke Barbara, *Kultura przeworska w międzyrzeczu Wisły, Pili-cy i Iłżanki*, Warszawa 1991.
- Bánesz Ladislav, *Nálezy drobnotvarej štiepanej industrie pod Vysokými Tatrami*, *ŠZ AÚ SAV*, 10, 1962, s. 5–20.
- Bárta Juraj, *Slovensko v staršej a strednej dobe kamennej*, Bratislava 1965.
- Béřeš Július, *Neufunde von Axtbarren aus der Nordostslowakei*, *AAC*, 37, 2002, s. 137–148.
- Březinová Gertrúda i Soják Marián, *Ozdoby szklane z okresu lateńskiego ze Spiszu*, *AAC*, 40, 2005, s. 63–78.
- Budinský-Krička Vojtech, *Slovenské osídlenie na severovýchodnom Slovensku*, *SArche*, 9, 1961, s. 347–390.
- Furmánek Václav, *Zlatý vek v Karpatoch : Keramika a kov doby bronzovej na Slovensku (2300–800 pred n. l.)*, Nitra 2004.
- Furmánek Václav i Kujovský Rudolf, *Slovacchia – Crocevia Delle Civiltà Europee. Slovensko – križovatka európskych civilizácií*, Firenze 2005.
- Furmánek Václav, Veliáčik Ladislav i Vladár Jozef, *Slovensko v dobe bronzovej*, Bratislava 1991.
- Fusek Gabriel, *Slovensko vo včasnosingovskom období*, Nitra 1994.
- Giertlová Marta, *Neskoroeneolitické nálezy zo Spišského hradu*, w: *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 2001*, red. Ivan Cheben i Ivan Kuzma, Nitra 2002, s. 91–103.
- Godłowski Kazimierz, *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrymskim i w okresie rzymskim*, Wrocław 1985.
- Javorský František, *Kronika písaná v zemi*, w: *Kronika mesta Spišské Podhradie slovom i obrazom*, red. František Žifčák, Spišské Podhradie 1999, s. 5–11.
- Javorský František, *Z nepísaných dejín Smižian*, w: *Smižany*, red. František Žifčák, Smižany 1993, s. 13–29.
- Kaminská Lubomíra i inni, *Hôrka-Ondrej. Research of a Middle Palaeolithic Travertine Locality*, Nitra 2000.
- Pramene k dejinám osídlenia Slovenska od 5. do 13. staročia. Východné Slovensko*, red. Július Béřeš. Nitra, w druku.
- Kolníková Eva, *Fundmünzen in den latènezeitlichen Burgwällen und anderen Höhenlagen in der Slowakei*, *SArche*, 51, Nitra 2003, s. 223–246.
- Miroššayová Elena, *K problematike tzv. skýtskych nálezov z regiónu Spiša*, w: *Epoka brázu i wczesna epoka želaza w Karpatach polskich*, red. Jan Gancarski, Krosno 2003, s. 357–378.
- Miroššayová Elena, *Lužické žiarové hroby zo Šváboviec*, *NO*, 18, 1976, s. 155–167.
- Miroššayová Elena, Javorský František, *Ojedinelý nález laténskej bronzovej spony z Vítkoviec*, *AR*, 38, 1986, s. 663–665.
- Münnich Alexander, *A Mahalfalvi hradiskóról*, *Archeologiai Értesítő*, 9, 1889, s. 57–59.
- Münnich Alexander, *A Szepeség öskora. A „Szepesmegyei történelmi társulat“ Millenniumi kiadványai*, t. 1, Lőcse 1895, s. 177–255.
- Novotná Mária, *Die Bronzehortfunde in der Slowakei*, Bratislava 1970.
- Novotná Mária, *Nález medenej sekery s križovým ostrím vo Vysokých Tatrách*, *Zborník FF UK: Musaica*, 13, 1973, s. 23–27.
- Novotná Mária, *Poprad v praveku*, w: *Dejiny Popradu*, red. Ivan Chalupický, Košice 1998, s. 23–41.
- Novotný Bohuslav, *Die Ausgrabungen in Poprad-Matejovce. Ein Beitrag zur Neolithisierung der Gebirgsregionen*, *AAC*, 22, 1982/1983, s. 225–235.
- Novotný Bohuslav, Novotná Mária, Kovalčík Richard M, *Popradská kotlina v dávnej minulosti*, Košice 1991.
- Novotný Bohuslav, Novotná Mária, Kovalčík Richard M, *Praveká dedina pod Vysokými Tatrami*, Poprad 1985.
- Parczewski Michał : *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*, Kraków 1991.
- Parczewski Michał, *Uwagi o przejawach wczesnośredniowiecznej aktywności militarnej w północnych Karpatach*, *Acta Militaria Mediaevalia*, 1, 2005, s. 27–36.
- Początki sąsiedztwa: pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, red. Parczewski Michał, Czopek Sylwester, Rzeszów 1996.
- Parczewski Michał, *Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen*, Wien 1993.
- Pieta Karol, *Die Púchov-Kultur*, Nitra 1982.
- Pieta Karol, *Die Slowakei im 5. Jahrhundert*, w: *Hunnen-Germanen-Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*, Nürnberg 1987, s. 385–417.
- Pieta Karol, *Osídlenie Slovenska v dobe sťahovania národov*, w: *Slovensko vo včasnosingovskom období*, red. Alexander Ruttkay, Matěj Ruttkay, Petr Šalkovský, Nitra 2002, s. 11–22.
- Pieta Karol, *Spiš vo včasnej dobe dejinnej*, w: *Terra Scepusiensis*, red. Ryszard Gładkiewicz, Martin Homza, Levoča–Wrocław 2003, s. 149–159.
- Roth Peter, *Metalurgia želaza v dobe laténskej a rímskej na Spiši*, *ŠZ ÚA SAV*, 38, , s. 137–.
- Rydlewski Jacek, *Pienińskie złoža radiolarytu i ich eksploatacja w epoce kamienia i wczesnej epoce brázu na Podhalu*, *AAC*, 28, 1989, s. 25–79.
- Slivka Michal, *Sídlisková a cirkevná štruktúra Spiša vo včasno až vrcholnostredovekom období*, w: *Terra Scepusiensis*, s. 419–446.
- Soják Marián, *Doterajšie výsledky archeologického výskumu na diaľnici v okrese Poprad*, w: *Archeológia v múzeách*, red. Peter Roth, Poprad 1998, s. 63–82.
- Soják Marián, *Kontakty východoslovenských regiónov s územím Spiša v období stredného neolitu*, *Východoslovenský pravek*, 5, 1998, s. 105–143.

- Soják Marián, *Narzędzie z krzemienia jurajskiego „G” z Velkej Lomnicy. Spišz slowacki*, AAC, 34, 1997–1998, s. 189–193.
- Soják Mariá, *Stručné dejiny Spiša od najstarších čias po rozhranie letopočtov*, w: *Terra Scepusiensis*, s. 115–144.
- Spöttl Ignác, *Eine Metallschmelze aus prähistorischer Zeit in der Tatra*, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 14, 1884, s. 85–86.
- Staššiková-Štukovská Danica, Šalkovský Peter, Béreš Július i in., *Včasnostredoveké Hradisko I Spišské Tomášovce – Smižany – 1. etapa spracovania*, *Zbornik SNM*, 100, 2006, *Archeologia* 16, 2006, s. 187–234.
- Šalkovský Peter, *Fortyfikácia a sídliskové objekty podhradia včasnostredovekého hradiska v Spišských Tomášovciach*, w: *Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich*, red. Jan Gancarski, Krosno 2006, s. 303–318.
- Šalkovský Peter, *K vývoju a štruktúre osídlenia v dobe slovanskej na Slovensku*, *SArche*, 36, 1988, s. 379–414.
- Točík Anton, Vlček Emanuel, *Pohrebisko zo staršej doby bronzovej vo Švábovciach*, *NO*, 32, 1991, s. 41–69.
- Tomášová Božena, Kolníková Eva, *Keltské a rímske mince z hradiska v Hrabuszycach*, *Slovenská numizmatika*, 15, 1998, s. 196–200.
- Valde-Nowak Paweł, *Etapy i strefy zasiedlenia Karpat polskich w neolicie i na początku epoki brązu*. Wrocław-Warszawa-Kraków 1988.
- Valde-Nowak Paweł, *Z badań najstarszego osadnictwa w Karpatach polskich*, w: *Dzieje Podkarpacia*, red. Jan Gancarski, t. 2, Krosno 1998, s. 39–54.
- Oblazowa Cave: human activity, stratigraphy and palaeoenvironment*, red. Valde-Nowak Paweł, Nadachowski Adam, Madeyska Teresa, Kraków 2003.
- Vladár Jozef, *Umenie dávnovekého Spiša*, Bratislava 1978.
- Vlček Emanuel, *Neandertaler der Tschechoslowakei*, Praha 1969.
- Vlček Emanuel, Hájek Ladislav, *A Ritual Well and the Find of an Early Bronze Age Iron Dagger at Gánovce near Poprad (Czechoslovakia)*, w: *A Pedro Bosch-Gimpera*, Mexico 1963, s. 427–439.
- Żaki Andrzej, *Najwyżej położone grodzisko Tatr Wysokich (Stary Smokowiec)*, AAC, 9, 1968, s. 117–127.

